

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ТОМ 69 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1975
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
TOME 69 FACULTÉ D'HISTOIRE 1975

ВЪТРЕШНА ТРАКИЙСКА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ (1920—1926)

СТАЙКО ТРИФОНОВ

—

DIE INNERTRAKISCHE REVOLUTIONSORGANISATION
IN DEN JAREN 1920—1926

STAIKO TRIFONOW

Р е ц е н з е н т

ст. ас. Димитър Гоцев

Р е д а к т о р

доц. Евалоги Бужаишки

СЪКРАЩЕНИЯ

Архив на ТНИ	— Архив на Тракийския научен институт
ВИК	— Върховен изпълнителен комитет
ВМРО	— Вътрешна македонска революционна организация
КСТ	— Комитет за спасението на Тракия
ООРК	— Одрински окръжен революционен комитет
ЦВА	— Централен военен архив
ЦУТ	— Централно управително тяло

Берлинският договор от 1878 г. разпокъсва българския народ. В пределите на Турция остава не само Македония, но и цяла Южна Тракия. Според проучванията на наши и чужди учени само броят на българите в Одринския вилает възлиза на около 300 000 души.¹ В първите две десетилетия след Руско-турската война (1878) националното движение на българите в Тракия се развива под знака на утвърждаването на българското национално съзнание чрез църквата и училищата. За сравнително кратко време от 1878 до 1912 г. тук се откриват над 200 български училища и почти също толкова български църкви.² В класните училища и особено в българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин се формира българска интелигенция, обзета от висок патриотичен дух. Тя образува гръбнака на създадената в края на 90-те години на XIX в. революционна организация в Одринско, която е неразделна част от Вътрешната македоно-одринска революционна организация. Нейната основна цел е извоюването на автономия за Македония и Одринско като етап в борбата за обединение с България.

Върховен момент в развитието на революционното движение в Тракия и Македония е Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. В Одрински революционен окръг то избухва с малко закъснение и обхваща само организирани райони в Странджа. След кръвопролитни сражения въстаническите отряди се изтеглят в България заедно с около 20 000 души бежанци.³ Почти всички български села в Странджа са разрушени и опожарени. Само избитите мъже, жени и деца възлизат над 2500 души.⁴ Североизточната част на Одринско е обезбългарена. Именно това налага на ООРК да съсредоточи своята дейност след въстанието главно в западните райони на Тракия и преди всичко в Дедеагачко, Смолянско⁵ и Гюмюрджинско.

Освобождението на Тракия от българските войски през 1912—1913 г., в което участва и македоно-одринското опълчение⁶, не слага край на кръвавите борби в областта. През лятото на 1913 г. турската армия извършва

¹ Според Т. Карайовов в края на XIX в. в Южна Тракия живеят 212 884 българи-християни и 120 000 българи-мохамедани. Проф. Л. Милетич изчислява техния брой на 298 726 души, от които 176 554 българи-екзархисти; 24 970 души българи-патриаршисти и 95 502 души българи-мохамедани. Той съобщава и за 1700 българи-униати. Приблизителни цифри за българското население в Тракия дават и неангажираните чужди автори. Рихард фон Мах например изчислява 229 216 българи-екзархисти; 56 608 българи-патриаршисти и 2688 българи-католици. Приблизителни сведения дава и руският изследовател В. Теплов.

² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 140, л. 60—66; Изложение на тракийската емиграция в България. С., 1944; Отец Паисий, V, 1932, кн. 1—2.

³ Преображенско въстание. Статии и документи. С., 1955, с. 19; Н. Спиров. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение 1878—1903 г. С., 1965, с. 238.

⁴ Пак там.

⁵ Тогава Пашмаклийско.

⁶ П. Дървингов. История на македоно-одринското опълчение. Т. I. С., 1919; Т. II. С., 1925.

реокупация на Източна Тракия и масово прогонва и унищожава цялото българско население.⁷ Поражението на България в Междусъюзническата война има като последица разделянето на Тракия. Източната част от областта остава в Турция, а западната е предадена на нашата страна, но и тя ѝ е отнета през пролетта на 1920 г. и предадена на Гърция в резултат на катастрофата на България по време на Първата световна война. С това се слага началото на нов период в историята на Тракия, който е изпълнен с много драматични борби.

* * *

Проблемите на българското националноосвободително движение в Тракия не заемат полагащото им се място в нашата историческа наука. Малкото проучвания, които все пак са направени, се отнасят за периода от Освобождението до войните (1912—1918). Особени заслуги в това отношение имат Иван Орманджиев⁸, Хр. Караманджуков⁹, Никола Спиров и други автори.¹⁰ Почти всички техни работи са посветени на революционното движение и преди всички на въстанието през 1903 г. в Странджа.

Нашата историография не е подготвила нито едно изследване на националнореволуционното движение на българите в Тракия след Първата световна война. Откъслечни факти се срещат само за четническото движение в книгата на Ст. Великов „Кемалистката революция и българската общественост 1918—1922 г.“¹¹.

През 50-те години Ив. Орманджиев започва събирането на материали във връзка с подготовката на кн. 14 от „Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско“. Той си поставя за цел да хвърли светлина върху четническите акции в Беломорска Тракия през 1920—1926 г. и на нелегалното движение на тракийските бежанци в България под името Комитет за спасението на Тракия 1926—1934 г. За дейността на четите Орманджиев

⁷ Л. Милетич. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

⁸ Иван Орманджиев успява да издери огромно количество спомени на ръководители и редови участници в националнореволуционното движение в Тракия. Той ги събира в 13 книжки „Приноси към историята на въстаническото движение в Одринско (1896—1903)“ и успява да публикува само 4 от тях. Заслужилият български историк издава и значително количество документи, отнасящи се за периода след Илинденско-Преображенското въстание (1903). — Вж. Изв. Инст. за история, т. XI, 1962; т. XII, 1963.

На Орманджиев се дължи подготовения сборник от статии и документи за българската мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в гр. Одрин. Той пише десетки статии в наши научни списания и в периодичния печат за българското национално движение в Тракия.

⁹ Хр. Караманджуков. Западно-тракийските българи в своето културно-историческо минало с особен поглед към тяхното национално-революционно движение. Кн. 1. С., 1934.

¹⁰ Н. Спиров. Преображенското въстание. Борбите на тракийските българи за национално освобождение (1878—1903). С., 1965; Л. Данаилов, Ст. Нойков. Националноосвободителното движение в Тракия (1878—1903). С., 1971; Илинденско-Преображенското въстание 1903—1968 г. С., 1968; Г. Камбуров. Четническото движение в Одринско до Преображенското въстание. — ВИС, 1968, кн. 6; Ст. Пенков. Стратегията и тактиката на Илинденско-Преображенското въстание. — ВИС, 1967, кн. 3; Преображенското въстание. Статии и документи. С., 1955; А. Примовски. Преображенското въстание в поетическата памет на народа. С., 1954; Й. Митев. Българското въстание в Източна Тракия през 1903 г. — ВИС, 1953, кн. 3; Д. Стамболиев. Въстанието в Странджа и турските зверства. Бургас, 1903, и др.

¹¹ Тия факти Ст. Великов е взел от непубликувания труд на Ст. Попов „Разорението на село Дервент“ (Вж. архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6).

не успява да събере почти нищо. Що се отнася до Комитета за спасението на Тракия, той издирва значително количество документи.¹²

Предлаганото проучване има за задача да разкрие въоръжената борба на тракийските българи през периода 1920—1926 г., за предотвратяване, а впоследствие и за премахване на гръцката окупация на Западна Тракия. Хронологическите му граници се определят от обективното развитие на обстановката в Тракия след Първата световна война. Организирането на въоръжена съпротива започва едновременно с предаването на западната част на областта в гръцки ръце през пролетта на 1920 г. и завършва през 1926 г. с пълното обезоръжаване и ликвидиране на ВТРО от правителството на Андрей Ляпчев. Нелегалното движение на бежанците от Тракия съществува и по-късно — чак до 1934 г., но вече под друга форма и с по-различна програма и задачи.¹³

Изследването е направено въз основа на значително количество разнообразен архивен материал от ЦДИА, ЦВА, Архива на ТНИ, НБКМ — БИА и ОДА — Хасково, който за пръв път се включва в научно обръщение. Това са писма и шифровани телеграми, свързани с организирането и воденето на въоръжената борба, донесения от войводи на действащите в Западна Тракия чети, протоколи от съвещания, конференции и конгреси, списъци на чети, ведомости за оръжие на ВТРО и много други. От интерес са и спомените на някои от ръководителите на чети и на самата организация, като Димитър Маджаров, Димо Николов, Стайко Запартов, Станимир Попов, Стоян Терзиев и други.

Авторът изказва своята благодарност на архивните работници за оказаното му съдействие.

* * *

България излиза победена от Първата световна война. Освен огромните човешки и материални щети, които тя претърпява, за нейното бъдеще са особено пагубни клаузите на Ньойския мирен договор. На България се налагат тежки репарации, които са непоносими за икономиката ѝ. Тя е обезоръжена и лишена от армия, което я прави беззащитна пред враждебно настроените и добре въоръжени съседи. От нея са отнети големи и плодородни територии, населени с българи, които подемат героична, но обречена на неуспех борба. Страната е препълнена с бежанци от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини. Буржоазните правителства, които управляват България в годините непосредствено след Първата световна война, търсят форми и средства, за да запазят поне онова, което е възможно и което се признава като право на нашия народ от самите държави-победителки.

Най-болезнено за икономическото развитие на България се оказва откъсването на Западна Тракия и загубването на излаза на открито море. Чл. 48 от Ньойския диктат гласи: „България се отказва в полза на главните съюзени и сдружени сили от всички свои права и титри върху териториите на Тракия, които принадлежаха на българската монархия и които, намирайки се отвъд новите граници на България, както те са описани в чл. 27, ч. II, сега не са дадени никому.

¹² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 12. Тук са запазени преди всичко протоколите от заседанията на ръководството и една значителна част от кореспонденцията на КСТ.

¹³ През 1927г. ВТРО се преустройва в Комитет за спасението на Тракия. В него работят главно млади дейци — старите ръководители са само Коста Георгиев, Георги Василев и още няколко души (вж. Архив на ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6, Ст. Попов. Разорението на село Дервент, Дедеагачко, през 1920—1926 г., с. 22).

България се задължава да признае решенията на главните съюзени и сдружени сили относително тях територии главно що се отнася до поданството на жителите им.

Главните съюзени и сдружени сили се задължават да се гарантира свободата на икономическите изходи на България на Егейско море. Условието на тях гаранции ще бъдат определени допълнително.¹⁴

По време на Мирната конференция в Париж на България е наложено да подпише и конвенция за взаимна размяна на население с Гърция.¹⁵ На практика тя узаконява насилието, упражнявано върху българите в Южна Македония. Няколко години по-късно Гърция разпростира тази конвенция и за българите в Западна Тракия с цел да ги прогони от родните им огнища и да извърши денационализация на областта.

Още преди подписването на Ньойския мир българските войски са принудени да опразнят Западна Тракия. През октомври 1919 г. започва окупацията ѝ от съглашенски войски.¹⁶ Едновременно с това българската администрация е заменена със съглашенска. Установява се съюзнически режим начело с ген. Шарпи.¹⁷ Едно от най-важните мероприятия, проведено под ръководството на френския генерал, е преброяването на населението през март 1920 г. По неоспорим начин се доказва преимуществото на българския етнически елемент над останалите народностни групи. Населението се разпределя, както следва: 80 993 българи (от тях 11 739 българо-мохамедани); 73 220 турци; 51 706 гърци; 3000 евреи; 1969 арменци; 1834 цигани и др.¹⁸ Преброяването се извършва при неблагоприятни условия. Една част от българското население вече се е изтеглила с българските войски и администрация. На негово място се установяват гръцки бежанци.

Съюзническият режим в Западна Тракия просъществува само около 8 месеца, но и те са достатъчни, за да се утвърди в съзнанието на местното българско и турско население идеята за автономия на областта под покровителството на великите сили като най-целесъобразно и възможно за момента решение. Надеждите обаче остават излъгани. През април 1920 г. се провежда конференция на великите сили в Сан Ремо — Италия. На Гърция се разрешава да окупира Западна Тракия. Нейните войски заемат областта в края на май същата година. Негръцкото население е подложено на терор и преследване. На българите се забранява да говорят на своя роден език. Закриват се всички български училища и църкви. Голяма част от населението е принудено да напусне областта и да избяга в България.¹⁹ Тук то се влива в редовете на бежанците от Източна Тракия, които се изчисляват на 31 000 семейства с около 169 000 души.²⁰

Огромната бежанска маса от Тракия полага основите на своя организация още през зимата на 1918 г. Учредителният ѝ конгрес се провежда на 22—24

¹⁴ Д-р Б. Кесяков. Принос към дипломатическата история на България. Ньойски договор. Т. II — III. С., 1926, с. 82—85.

¹⁵ Държавен вестник, бр. 22, 1 май 1922.

¹⁶ Хр. Христов. Дневникът на Михаил Сарафов за сключване на мирния договор в Ньой през 1919 г. — ИИБИ, 1951, кн. 3—4, с. 353.

¹⁷ За съюзническият режим в Западна Тракия вж. у Ив. Алтънов. Междусъюзническа Тракия. С., 1921.

¹⁸ Ив. Алтънов. Цит. съч., с. 178.

¹⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 156—157; А. Разбойников. Обезбългаряването на Западна Тракия 1919—1924 г. С., 1940.

²⁰ Тракия, бр. 28, 10 ноем. 1921.

декември в Одрин по инициатива на Д. П. Николов.²¹ Организацията се нарича „Одринска Тракия“. Тя си поставя за задача „да действа за осветляването на българското общество и чуждия свят по същността на тракийския въпрос“.²²

След предаването на цяла Тракия в гръцки ръце организацията изменя своя устав и престава да се нарича „Одринска Тракия“. Сега тя включва в своите редове и бежанците от Западна Тракия. Основните ѝ цели са посочени в изработения нов „Устав на дружество „Тракия“. Те са: 1. Да върне изгонените от Тракия българи по родните им места. 2. Да работи за временното настаняване на тия изгнаници в България, докато се реши въпросът за връщането им в Тракия. 3. Да се домогва до политическата независимост на Тракия. 4. Да поддържа дух на единство и национална солидарност между българите от Тракия и ония в Царството.²³ Тракийската организация създава в България мрежа от стотици културно-просветни дружества и се превръща в значителна обществена сила. Влиянието ѝ е особено силно в градовете и селата на Южна България и най-вече в Бургаски, Хасковски, Мъстанлийски²⁴ и Смолянски окръг. Културно-просветните дружества „Тракия“ в градовете на тия окръзи често надхвърлят 300—400 членове. Само за 5—6 години организацията на тракийските българи достига около 20 000 души.²⁵

Начело на Тракийската организация в България стои Върховен изпълнителен комитет (ВИК) с първи председател проф. Д. Михалчев.²⁶ Комитетът развива много активна дейност както в страната, така и на международната арена. Българската общественост се информира всеотрасно за развитието на тракийския въпрос. ВИК и дружествените ръководства по места настояват пред правителството за вземането на бързи мерки за раздаване на земя и дворни места на намиращото се в критично положение бежанско население.

Тракийската организация в България подготвя и изпраща специален „Мемоар“ до Парижката мирна конференция от 1919 г., който е подписан от 31 000 глави на семейства (бежанци от Тракия).²⁷ Мемоари се изпращат и до всички проведени в следващите години международни конференции, засягащи положението на Балканите. В тях се прави анализ на основните факти от новата история на Тракия, дават се сведения за етническият характер на населението и т. н. Настоява се пред великите сили да се съобразяват с интересите на тракийските изгнаници и да вземат необходими мерки за връщането им по родните места.

Активната политическа дейност на ВИК и на дружество „Тракия“ намира отражение сред българската общественост. Провеждат се редица масови събрания и митинги против решенията на конференциите в Сан Ремо и Севър. На тях произнасят речи и лекции по тракийския въпрос изтъкнати български

²¹ Д. П. Николов е българин от Източна Тракия. Роден е в с. Карахадър, Лозенградско. На конгреса в Одрин е избран за заместник-председател на тракийската организация, но фактически е неин главен ръководител.

²² Тракия, бр. 5, 22 март 1921.

²³ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 13, л. 1. Устав на дружество „Тракия“. С., 1921.

²⁴ Сега Кърджалийски.

²⁵ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 4, л. 10. Отчет пред XIII редовен конгрес на дружество „Тракия“.

²⁶ Проф. Д. Михалчев е роден в гр. Лозенград, Източна Тракия. Избран е за председател на ВИК на дружество „Тракия“ с цел да се използва авторитетът му на изтъкнат учен и обществен деец.

²⁷ Тракия, бр. 65, 3 окт. 1922.

учени, писатели и общественици.²⁸ В продължение само на 5—6 години излизат десетки проучвания, посветени на Тракия.²⁹ В България се създава благоприятна обстановка за по-активни и решителни действия.

* * *

В първите следвоенни години тракийският въпрос е в центъра на вниманието както на България, така и на Турция. И двете държави след Първата световна война попадат под жестоките удари на мирните договори, където силите-победители диктуват своите условия. Турция загубва обширните си арабски владения и е поставена пред необходимостта да се защитава в самата си крепост — Анадола. Но и при това положение тя не изпуска Тракия нито за миг от вниманието си. Тази област е за нея последното владение в Европа. Чрез Тракия се контролират важни международни пътища и най-вече подстъпите към Цариград и Проливите. Тракия е необходима за Турция и от друга гледна точка. След загубването на Босна и Херцеговина, а в последствие и на Македония тук се установяват големи маси от турски бежанци. Турското правителство се стреми да ги настави главно в Източна Тракия и по този начин да осигури правата си и от етническо гледище. Това до голяма степен му се отдава след масовото прогонване на българите от този край през 1913 г. от турските войски начело с Енвер паша.³⁰

През 20-те години България също поставя тракийския въпрос в основата на своите външнополитически интереси. След като нашият народ поради пагубната политика на българската буржоазия претърпява две национални катастрофи, идеята за обединение става за близко бъдеще нереална. Загубена е почти цяла Македония, Южна Добруджа и нови територии по западната ни граница. При това положение погледите естествено се отпращат на юг, където все още може да се разчита на нещо реално. Икономическите и политическите интереси на българската държава диктуват да се положат всички необходими усилия за преодоляване на затрудненията и запазване излаза на Егейско море.

Тракия събира като във фокус противоречията между заинтересованите балкански държави — България, Турция и Гърция. Последната е в най-благоприятно положение, защото излиза от войната като победителка. Подкрепяна от Англия, тя се стреми да заграби цяла Тракия, да сложи ръка на Смирна и Малоазийския бряг. Големите и необосновани претенции на Гърция, които засягат жизнено важни интереси на България и Турция, създават благоприятна обстановка на споразумение между тях и имат като последица българо-турското сътрудничество през годините 1920—1923. Една от най-горещите точки през тия години е Западна Тракия. Особено силно е заинтересована от нейната съдба България. Турските националисти разбират това и предлагат автономия за областта при условие да се осигури сътрудничество между местното българско и турско население. Правителството на Александър Стамболийски приема автономията по необходимост, но настоява тя да обхване и Източна Тракия. Само по този начин го вижда една реална предпоставка за възвръщане на многобройните бежанци по родните си места.

²⁸ За Тракия. Речи, произнесени на публично събрание в Народния театър в София на 16. V. 1920 г. С., 1920; Тракия пред ревизията на Севърския договор. Речи... 13. II. 1921.

²⁹ Ст. Т р и ф о н о в. Български проучвания за народонаселението на Тракия.—Векове, 1975, кн. 5.

³⁰ Л. М и л е т и ч. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918.

Турската позиция по въпроса за автономията на Тракия не е последователна и обикновено се диктува от тактически съображения. В критичните моменти на войната с Гърция тя приема идеята за автономия и в Източна Тракия. Но това са само временни отстъпки, без да се прави нещо конкретно за допускане на българските бежанци в областта.

Гръцките претенции за цяла Тракия подтикват българи и турци към съвместни действия. Първите контакти между тях във връзка с решаване съдбата на Западна Тракия датират от 1919 г. Бившият народен представител от тази област Салим Хаджи Ахмед изпраща от името на местното мюсюлманско население предложение до българското правителство. В него той настоява българското и турското население да обяви автономия на Тракия още преди мирната конференция да е взела решение. Така тя щяла да се постави пред свършените факти. Салим Ахмед твърди, че ако в една автономна Тракия българи и турци работят заедно, те ще принудят гръцкото население да се изсели от нея. Турският представител заявява също, че в една автономна Тракия България ще може да реализира 50% от своите икономически интереси и не ще позволи присъединяването ѝ към Гърция.³¹

През пролетта на 1920 г. се очертава единоредно действие срещу гръцката окупация на Западна Тракия. Турската страна, която в този критичен за нея момент е изключително силно заинтересована от укрепване връзките с българите, действа много активно. На 6 април в София пристига Шакир бей, политически съветник на ръководителя на турските националисти в Източна Тракия Джафер Тайяр. Той настоява правителството на Ал. Стамболийски да отпусне боеприпаси за турските войски. Иска се разрешение и за свободно преминаване на чети от Източна в Западна Тракия през българска територия.³² Шакир бей се среща с видни тракийски дейци, между които е и председателят на ВИК на Тракийската организация в България проф. Д. Михалчев. Той присъства на IV конгрес на дружество „Тракия“ като пратеник на Турския тракийски комитет.³³ По този начин се създава възможност за сътрудничество както с официалните власти в България, така и с най-заинтересованите обществени среди в нея — тракийските бежанци. ВИК на дружество „Тракия“ приема да ъреговаря, но действа много внимателно. Той прави запитване пред Турския тракийски комитет, ще могат ли тракийските изгнаници в България да се завърнат по родните си места. Отговорът е даден на 24 април 1920 г. от Али Галиб бей. Турците дават съгласие по принцип, но при условие това да стане по-късно, тъй като в Източна Тракия имало 63 000 турски бежанци, които нямало къде да се настанят.³⁴ Отговорът очевидно е незадоволителен за тракийските бежанци, които в основната си част са от районите на изток от Марица. Независимо от това контактите не прекъсват. На 3 май по настояване на Тайяр се провежда среща между него и представител на българското консулство в гр. Одрин. На нея турският ръководител предлага на българското правителство следната програма: 1. Сътрудничество между българи и турци срещу Гърция. 2. Съдбата на Тракия да се определи съобразно българското и турското гледище. 3. Да се предизвика движение в Гръцка Македония, като последното се свърже с движението в Албания.³⁵

³¹ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 9—11. Бъдещата съдба на Западна Тракия и исканията на турското мюсюлманско население, 1919 г. (б. д.).

³² Ст. Великов. Цит. съч., с. 100.

³³ Тракия, бр. 105, 10 авг. 1924; Ст. Великов. Цит. съч., с. 100.

³⁴ Пак там.

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 959, л. 46.

Осведомен за приближавашата офанзива на Гърция в Тракия, Джафер Тайяр се стреми да осигури своя тил от страна на българската граница. С тази цел на 6 май, по негово предложение и със съдействието на мюдюрината на с. Дерекьой, Лозенградско, му се устройва среща с началника на 11 подучастък от 4-и граничен сектор капитан Даскалов. На срещата присъствува и влиятелният деец на Тракийската организация в България Димо Янков.³⁶ Тайяр обрисова подробно положението в Източна Тракия, като подчертава, че при нужда може да събере под знамената около 50—60 000 души.³⁷ В борбата срещу Гърция той разчита и на движението в Албания, където изпраща свои хора, за да го организират.

Ръководителят на турските националисти изказва определено незадоволство от нерешителността на българското правителство и иска да му се достави оръжие от България. Пред Димо Янков той настоява Българският тракийски комитет „Одринска Тракия“ да организира и изпрати в помощ на турците въоръжени чети.³⁸ Тия конкретни предложения на турския ръководител не се посрещат с особен ентузиазъм от българското правителство. То е принудено да се съобразява с тежкото и в голяма степен зависимо от страните-победителки положение на България. Правителството на Ал. Стамболийски не вярва, че слабите турски части в Източна Тракия са в състояние да окажат ефикасна съпротива на многобройната и добре въоръжена гръцка армия. Ето защо то се разпорежда до военните власти в България да вземат необходимите предохранителни мерки. По нареждане на министъра на войната началникът на 10-а дивизионна област полковник Давидов издава заповед до подчинените си части:

1. Да не се допуска формиране на чети на българска територия.

2. Да не се допускат предизвикателства и ако смесеният българо-турски комитет потърси убежище в България, да се допусне, но да се обезоръжи.

3. Да се вземат мерки за засилване на частите по границата.³⁹

Българското правителство ясно показва, че е решено да не се обвързва с акцията на Д. Тайяр и с българо-турските комитети в Тракия. При тази обстановка Гърция получава възможност да действа решително и без всякакви задръжки срещу изолираните в източната част на областта турски войски.

Настроението на турското население в Тракия и решимостта му за борба се проявява на проведения от 9 до 13 май 1920 г. в гр. Одрин Втори конгрес на „Дружеството за защита на правата на Тракия — Паша ели“. В продължение на няколко дни се разисква въпросът за организиране и оказване решителна съпротива срещу гръцката окупация. Конгресът провъзгласява Джафер Тайяр за народен вожд на Тракия. За защита на областта той разчита на войските на I армейски корпус на брой 28—30 000 души, пръснати из целия Одрински вилает. Обляга се и на мобилизацията на още 40 000 души.⁴⁰ По заповед на Тайяр се свикват на военно обучение младежите-мюсюлмани на възраст от 19 до 20 години. Но турската армия в Източна Тракия не разполага с дълбок тил. Тя е слабо въоръжена и зле продоволствувана. Всичко това впоследствие се оказва фатално за нея.

³⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 183—185. Доклад до началника на 4-и пограничен сектор от капитан Даскалов, 7 май 1920 г.

³⁷ Пак там, л. 184.

³⁸ Пак там, л. 185.

³⁹ Пак там, ф. 24, оп. 3, а. е. 56, л. 300—301. Шифрована телеграма от началника на 10-а дивизионна област полк. Давидов до министъра на войната, 28 май 1920 г.

⁴⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 959, л. 10.

Решимостта на турците за борба в Източна Тракия дава импулс за съпротива и в районите на запад от Марица. В началото на май 1920 г. в Караагач се провежда среща на представители на западнотракийските българи и турци. От българска страна присъствуват А. Попалексов, д-р К. Ненчев, кап. Бояджиев, П. Мутафов и други българи от Ксанти, Гюмюрджина, Дедагач, Софлу. От турска страна тук са Джафер Тайяр с шаба си, Фуад бей от Ксанти, Али Галиб бей от Гюмюрджина и др. На тази среща се начертава програмата за съвместни действия. В основата ѝ се поставя въпросът за автономия на Източна и Западна Тракия. За постигане на целта се решава да се проведе референдум от временно правителство, съставено от турци и българи. Най-същественият момент в програмата е решението да се окаже съвместна въоръжена съпротива на гръцката окупационна армия. На срещата в Караагач се постига споразумение за провеждане в най-скоро време на конгрес, на който да се избере революционно правителство и да се набележат конкретни мерки за организиране на въоръжената борба.⁴¹

На 16 май 1920 г. представители на местното българско и турско население в Западна Тракия изпращат петиция до генерал Шарпи. В нея се изтъква, че българите и турците са огромното мнозинство в областта. Те предупреждават генерала, че ако Тракия бъде предадена на Гърция, в нея никога няма да царува мир. С петицията се иска провеждане на плебисцит, който да реши бъдещето на Тракия след оттеглянето на съюзническите войски.⁴²

Както е решено, на 22 май започва работа съвместен конгрес в с. Химитли, Гюмюрджинска околия. В работата му вземат участие няколко души. От страна на турците Фуад бей идва с чета от 300 души, Кара Бекир — 50, Джемал бей — 60, Неджметин бей — 40—50 и Топал Кадир — 40 души.⁴³ Тук присъствуват и офицери от армията на Тайяр. Поради частичното обезбългаряване на областта българските представители идват на конгреса с малобройни чети — от по 15—20 души.⁴⁴ Участвуват войводите Д. Николов, Д. Маджаров, Р. Славов, В. Георгиев, д-р Ненчев, Т. Хвойнов и Рафаил Каракачанов. Без чети на конгреса присъствуват Георги Калоянов, Митрю Аркомарев, Коста Георгиев, Стоян Терзиев и други.⁴⁵

Българските и турските делегати избират правителство на Западна Тракия в състав от 7 турци и 3 българи: Тефик бей — министър-председател и министър на финансите, Хасан Таксим бей — министър на вътрешните работи, Фуад бей — министър на войната, Махмуд Иедин — министър на външните работи, Хюсеин Хюсни — шейх юл ислям, д-р Страшимир Дочков — министър на търговията и индустрията, Вангел Георгиев — министър на пощите, телеграфа и земеделието и Коста Георгиев — министър на пътищата и железниците.⁴⁶ Прави впечатление, че в него не се включва Джафер Тайяр, въпреки че в основата на споразумението между българските и турските дейци е поставен въпросът за автономията на цяла Тракия. Очевидно турската страна все още се надява, че Гърция ще окупира само

⁴¹ Арх. ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 18—20; ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 13.

⁴² ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 16.

⁴³ Арх. ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 19.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 334. Сведения от началника на 10-а дивизионна област относно гръцката окупация на Западна Тракия на 28 май 1920 г.; НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, р. 8—9; Архив ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; С т. П о п о в. Цит. съч., с. 20.

Западна Тракия и турците ще могат да си запазят териториите на изток от р. Марица.

Избраното правителство се назовава революционно и обявява, че ще се бори за автономията на Тракия под протектората на великите сили.⁴⁷ То издава прокламация на български, турски и френски език, с която се изказва благодарност на Франция за дейността на нейната администрация в Западна Тракия. Остро се протестира срещу решението на държавите-победителки да предадат тази област в гръцки ръце.⁴⁸ С благосклонното си отношение към Франция революционното правителство се стреми да спечели симпатиите на тази страна и да се възползува от противоречията, които съществуват между нея и Англия по въпроса за бъдещата съдба на Тракия.⁴⁹

Българското и турското население в областта се призовава на борба за запазване на „свободата и независимостта на нашето отечество“⁵⁰. Настоява се всеки годен да носи оръжие да се притече под „свещеното знаме на организацията“⁵¹. Очертава се основната задача на Западнотракийското правителство — организиране отпор срещу окупацията на Тракия от гръцки войски. Тя налага да се създаде местна милиция от българи и турци. За целта се използват формиранияте до този момент въоръжени чети. Организира се и един смесен българо-турски отряд от около 2000 души с 14 картечници,⁵² който се отправя да заеме планинските местности на Западна Тракия. В помощ на въоръжените сили на Западнотракийското правителство идват и някои отряди на Тайяр паша, които за целта преминават на западния бряг на р. Марица.⁵³

Недостатъчното количество оръжие и боеприпаси принуждава революционните дейци да действуват внимателно. На конгреса в с. Химитли те вземат решение да се даде отпор на гръцката армия с по-малки чети, като главните сили се запазят за по-продължителна борба. В Източна Тракия се изпращат хора, които да доставят оръжие, медикаменти и други материали.⁵⁴

Едновременно с организиране на силите за оказване на въоръжена съпротива срещу Гърция местното население се призовава на масови демонстрации. На 22 май 1920 г. е проведена голяма манифестация и митинг на турци и българи против гръцката окупация в централния град на съюзническата Тракия — Гюмюрджина. Подобни акции се провеждат и в други части на областта.⁵⁵

Гръцкото правителство дава нареждане на своите войски, които на 27 и 28 май 1920 г. окупират Беломорска Тракия. Тук те се натъкват на енергична съпротива, главно в източните части на областта. Най-многобройни сражения се провеждат от края на май до средата на юли.

Първото сражение става още на 27 май вечерта в околностите на Гюмюрджина. Две чети под командването на Фуад бей и запасния капитан Бояджиев

⁴⁷ ЦДИА, ф. 173, оп. 1, а. е. 959, л. 79.

⁴⁸ Пак там, ф. 353, оп. 1, а. е. 163, л. 13.

⁴⁹ Френското правителство проявява склонност към образуване на една автономна област от Източна и Западна Тракия под покровителството на ОН. То обаче не успява да наложи становището си на Англия, която настоява за предаването на Тракия на Гърция.

⁵⁰ ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 56, л. 264—265. Позив към турското и българското население в Западна Тракия, май 1920 г.

⁵¹ Пак там, л. 265.

⁵² Пак там, л. 300. Шифрована телеграма от началника на 10-а дивизионна област полк. Давидов до министъра на войната, 28 май 1920 г.

⁵³ Пак там.

⁵⁴ Арх. ТНИ, л. ф. № 27, а. с. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 20.

⁵⁵ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 388, л. 178.

в състав от около 70 души от народната милиция атакуват настъгващите към града гръцки части. Падат убити един офицер и 4 души войници. Има много ранени.⁵⁶

Голям брой четнически акции се провеждат през първата половина на следващия месец. На 3 юни при с. Мандра, Димотишко, са убити 15 гръцки войници. Същия ден части на народната милиция разрушават железопътния мост между градовете Софлу и Фере.⁵⁷ На 5 юни става сражение около с. Кара Бунар, Софлуско. Хвърлен е във въздуха друг мост на ж. п. линия. В завързалия се бой загиват 6 души от народната милиция.⁵⁸ Нови сражения между четите и гръцките части стават на 7 юни при с. Мерхамли, Ференско, и на 9 с. м. в с. Къркакьой, Дедеагачко, където са взети в плен 8 противникови войници.⁵⁹ Акции се провеждат и в селата Кутурджа и Малък Дервент, Софлуско, съответно на 10 и 11 юни. На 12 с. м. четите провеждат комбинирано нападение над разположените по десния бряг на р. Марица гръцки войски, като разрушават построените понтонни мостове. Падат убити 40 души гърци и 7 четника.⁶⁰

Тежки загуби са нанесени на гърците при окупацията на с. Каламба, Караагачко. Чета от 8 души българи и турци напада с бомби гръцки войници в момент на молебен в селската църква. Убити са на място 17 души. Оцелеялата гръцка войска извършва масово избиване на мирните жители-българи.⁶¹

През юли 1920 г. спада интензивността на четническите действия. Няколко резултатни акции се извършват само през първата половина на месеца. На 4 юли турската чета обкръжава с. Малък Дервент, Софлуско, и обезоръжава намиращия се там гарнизон от 40 души. Няколко дни по-късно с бой е овладяно и съседното село Голям Дервент. Четите успяват да се утвърдят и в този район, който е населен само от българи.⁶²

Отредите, които действуват в непосредствена близост на р. Марица, имат в своя тил Източна Тракия, откъдето се снабдяват с оръжие и боеприпаси. Такава помощ за Гюмюрджинско почти не достига, за което Фуад бей хвърля отговорността върху Тайяр, обвинявайки го в мудност и нерешителност.⁶³

Анализът на проведените акции води до заключението, че въоръжените сили на Западнотракийското правителство оказват най-ожесточена съпротива на гръцката армия в Източната и Югоизточната част на окупираната област — Димотишко, Софлуско, Ференско и Дедеагачко. Изолирани боеве се водят в централната част на Западна Тракия — Гюмюрджинско, където действията на четите са почти парализирани. За това много допринася позицията на българското правителство, което нарежда на военните части да блокират границата с Тракия и да недопускат формираните в България чети

⁵⁶ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. с. 388, л. 334—335; Сведения относително гръцката окупация на Тракия на 28 май 1920 г., л. 249—250; Доклад от началника на 3-и пограничен участък полк. Рясков, 7. VI. 1920 г.

⁵⁷ Пак там, л. 383. Бюлетин № 3 на Тракийското правителство, 15. VI. 1920 г.

⁵⁸ Пак там, л. 384.

⁵⁹ Пак там.

⁶⁰ Пак там.

⁶¹ Пак там, л. 360—361. Донесения от началника на 10-а дивизионна област, 10—13. VII. 1920 г.

⁶² Пак там, л. 365. Шифрована телеграма от началника на 3-и пограничен сектор полк. Рясков, 13. VII. 1920 г.

⁶³ Пак там, л. 249—250. Доклад от началника на 3-и пограничен сектор полк. Рясков, 7. VII. 1920 г.

да навлизат свободно в този район.⁶⁴ Ал. Стамболийски не вярва, че е възможно ефикасна въоръжена съпротива. Той търси дипломатически пътища за запазване на българския излаз на Егейско море.

ВИК на дружество „Тракия“ не остава безразличен към борбата в Тракия. Освен чрез формиране на чети той изпраща в тази област и опитни военни кадри — главно запасни офицери. Прави се опит за привличане в Западна Тракия на популярния революционер и един от ръководителите на Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Михаил Герджиков. В писмо от 21 май 1920 г. той съобщава на своя близка приятелка: „Мои стари другари по оръжие от Тракия идваха преди два дена да ме канят от свое име и от името на турското и българското население там да отида и взема участие в организирани съпротивата срещу гръцката окупация. Поставих им условия, чрез които се гарантира отстранението на националистическия характер на движението и превръщането му в чисто революционно. За същата цел сондирах ЦК на комунистите за една евентуална подкрепа.“⁶⁵

Поставените от Герджиков условия не се приемат, поради което при срещата си с председателя на ВИК на дружество „Тракия“ през юни 1920 г. в София той отказва да замине за Тракия.⁶⁶ Решението му да не участва в организирането на въоръжената борба е силно повлияно от позицията на БКП, с ЦК на която Михаил Герджиков поддържа тесни връзки. Комунистическата партия смята, че трябва да се търсят други пътища и форми за разрешаване на тракийския въпрос, а именно чрез създаване на Балканска федеративна съветска република.⁶⁷ Независимо от това много нейни членове-тракийци се включват в четите, които действуват в Беломорието.

Като се опасява от разширяване и засилване на въоръжената съпротива, гръцкото правителство предприема системно разоряване на населението и яростно преследва четите. Във всяко погранично село се настаняват по 10—15 войника.⁶⁸ Отделно от тях се създават специални „хвърчащи отряди“ от цивилни и военни гърци за тероризиране на българското и турското население. Използват се още и черкезки и арменски банди, които вършат постоянни грабежи и насилия. Гръцката власт привлича в своя помощ и част от българо-мохамеданското население. Тя формира от него в крайграничната област чети, които често преминават българската граница, като отвличат добитък, обират и убиват беззащитно население. Участниците в подобни шайки възлизат на около 200 души.⁶⁹ На всеки от тях гръцкото правителство плаща по 600 драхми месечна заплата.⁷⁰ В състава на тези контрачети влизат почти всички разбойници, които са върлували в този край още отпреди 1912 г. Те живеят в градовете на Западна Тракия и главно в Ксанти, откъдето нахлуват в България. Началник на тази своеобразна организация става полк. Карамитро със седалище Гюмюрджина.⁷¹

⁶⁴ Тракийската организация в България формира по южната ни граница въоръжени чети от българи и турци и ги изпраща в подкрепа на Западнотракийското правителство. Военните власти вземат мерки за тяхното разпръскване.

⁶⁵ Личен архив на В. Л. Писмо на М. Герджиков до В. Л., 21 май 1920 г.

⁶⁶ Пак там. Писмо на М. Герджиков до В. Л., 11 юни 1920 г.

⁶⁷ Резолюция на Петата Балканска конференция, състояла се в Москва на 8—12. XII. 1922 г. — Работнически вестник, бр. 164, 3 ян. 1923.

⁶⁸ ЦВА, §. 23, оп. 2, а. е. 408, л. 217. Доклад от инспектора на пограничната стража до Министерството на войната, 29. XI. 1922 г.

⁶⁹ Пак там, а. е. 398, л. 102. Положението в Тракия. Сведение до МВРИ от Щаба на армията, юни 1921 г.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Пак там.

В края на юли 1920 г. положението в Тракия рязко се влошава. Гръцката армия предприема настъпление в Източна Тракия и я окупира. Войските на Джафер Тайяр са разбити, а самият той е пленен и отведен в Атина. Разбитите турски войски и голяма част от населението преминават в България. Тук се установяват около 385 офицери, 3239 войници и 22 200 цивилни граждани.⁷² Те са настанени в различни градове на Южна България (Ямбол, Нова Загора, Бургас и др.). В България се изтегля и Мехмед Джемал бей, който е началник-щаб на Тайяровата армия. Той се настанява в София, където престоява около 3 месеца и след това през Бургас заминава за Мала Азия при Мустафа Кемал.⁷³

При новосъздадената обстановка още повече се влошава не само положението на Турция, но и на България. Три месеца след конференцията в Сан Ремо се подписва договорът в Севър — 10 август 1920 г. Тук се потвърждава решението в Сан Ремо цяла Южна Тракия с граници близо до Чаталджа да се даде на Гърция. Съгласно чл. 1 от Севърския договор съюзниците декларираат, че „прехвърлят на Гърция всички права и титри, които имат по чл. 48 от Договора за мир с България, подписан в Ньой на Сена на 27 ноември 1919 г., върху територията на Тракия, които принадлежаха на българската монархия и които са посочени в казания член“⁷⁴. С чл. 4 се обезсилват обещанията, дадени на България за икономически излази на Бяло море.⁷⁵

Настаняването на гръцките войски в Тракия засилва напрежението по границата с България. Зачестяват въоръжените конфликти, които понякога придобиват характер на истински сражения. Гръцките войски, подпомогнати от андарти, често извършват нападение върху български гранични постове южно от Златоград⁷⁶ и Ивайловград⁷⁷. В защита на българската граница вземат участие представители на българските бежанци от Тракия, които са настанени в този край.

* * *

Турското поражение в Източна Тракия намалява ролята на Турския тракийски комитет в Западна Тракия. Сега инициативата преминава изцяло в ръцете на тракийските българи. Те полагат усилия да преодолеят затрудненията, възникнали в резултат на временните гръцки успехи във войната с Турция. В края на лятото на 1920 г. в гр. Хасково се провежда заседание на войводите. Взема се решение за образуване на главно командване, което да ръководи въоръжената борба в Западна Тракия. Т. Николов е избран за главен войвода.⁷⁸ Сега за първи път се синхронизират усилията на разпръснатите и самостоятелно действащи чети. На практика се пристъпва към

⁷² Тракия, бр. 46, 21 май 1922; С т. В е л и к о в. Цит. съч., с. 103—104.

⁷³ ЦДИА, ф. 176, оп. 5, а. е. 424, л. 6.

⁷⁴ А. Р а з б о й н и к о в. Цит. съч., с. 13.

⁷⁵ Пак там.

⁷⁶ Тогава Даръ дере.

⁷⁷ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 170, л. 3—5.

⁷⁸ Т. Николов взема дейно участие в борбата на македонските и на тракийските българи за национално освобождение. След поражението на Илинденско-Преображенското въстание — 1903 г., той успява да се наложи като главен ръководител на четническото движение в Западна Тракия. Влиза в конфликт с Одринския окръжен революционен комитет и е преследван от четите на вътрешната организация начело с Д. Николов и Б. Чавдаров. След предаването на Западна Тракия на Гърция Т. Николов се включва във въоръжената борба на българите от този край. През 1922 г. е избран за главен войвода на ВТРО. Вж. ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1—5; ЦДИА, ф. 735, оп. 1, а. е. 3, 4, 5, 7, 9, 11.

създаване на революционна организация, която няколко месеца по-късно (началото на 1921 г.) е наречена Вътрешна тракийска революционна организация. Всичко това има важно значение за по-сетнешния развой на въоръжената съпротива. Сформират се чети под ръководството на Д. Николов, д-р Ненчев, Д. Маджаров, Т. Стоенчев, С. Терзиев, К. Митев и др.⁷⁹

Българите в Западна Тракия реагират спонтанно на гръцкия терор едновременно с действията на тракийските бежанци в България. През есента на 1920 г. Стайко Запъртов от с. Съчанли, Гюмюрджинско, образува чета от 8 човека (с изключение на един всички от селото на войводата).⁸⁰ Два месеца по-късно тя се слива с четата на Рафаил Каракачанов, която е образувана по същия начин и наброява 15 души. Обединената чета достига 23 четника.⁸¹ Войводите проявяват харамийски наклонности, като извършват нападения и убийства заради лично отмъщение. Затова допринасят както гръцките жестокости, така и липсата на връзка с организацията. Четата действуват самостоятелно в продължение на почти една година. Тя създава широка мрежа от ятаци и помагачи сред българското население, които подслоняват четниците, снабдяват ги с храна и облекло. Енергичните действия на четниците създават паника сред гръцките административни и военни власти.

В началото на 1921 г. в Пловдив се срещат отново 18 души, между които Д. Маджаров, Д. Янков, К. Митев, Г. Калоянов, Р. Славов и др. От турска страна връзката се осъществява от Фауд бей, който за целта идва на няколко пъти в Пловдив.⁸² Обсъжда се въпросът за вдигане на въстание в Западна Тракия. За целга се сформира щаб начело с главния войвода Т. Николов. В него влизат двама кемалистки офицери.⁸³ Сформираните чети провеждат поредица от смели акции в определените им райони на Западна Тракия. В Дедеагачко действуват четите на Д. Маджаров, д-р К. Ненчев, Д. Николов и Кара Бекир. В Гюмюрджинска околия се намират четите на Ст. Терзиев, Ст. Запъртов и няколко турски. В най-западните райони на областта (Ксантийско) провеждат акции чети под ръководството на Т. Хвойнов, Хр. Лакудов, Д. Алексиев и голяма чета на Фауд бей.⁸⁴ Активността на многобройните български и турски чети прави несигурен тила на гръцката армия и улеснява действията на кемалистите в Мала Азия.

Продължителната война изчерпва постепенно силите на Гърция. Нейното правителство прибегва към включване в армията и на негръцки елементи. През март 1921 г. властите в Западна Тракия мобилизират цялото българско мъжко население от 18- до 32-годишна възраст.⁸⁵ Елитът на тракийската българска младеж, състоящ се от няколко хиляди души, е събран в казармите на Гюмюрджина. Тук хората се държат затворени под охрана като пленници.⁸⁶ Впоследствие част от тях са изпратени на фронта срещу Турция. Много загиват по пустите гръцки острови и по бойните полета на Мала Азия от гръцки или турски куршум.⁸⁷

⁷⁹ НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, л. 10.

⁸⁰ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов, Спомени, л. 2.

⁸¹ Пак там.

⁸² Архив на ТНИ, л. ф. 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 22; а. е. 15. Спомени на Ст. Попов за Тракийското революционно движение 1919—1925 г., л. 3.

⁸³ Ст. Великов. Цит. съч., с. 112.

⁸⁴ Пак там.

⁸⁵ Тракия, бр. 83, 7 февр. 1924 г.

⁸⁶ Пак там, бр. 84, 12 февр. 1924 г.

⁸⁷ Гръцките военни власти формират от българи цели дружини, които се командуват от гръцки офицери. Българската легация в Атина съобщава, че в гр. Каламата, Пелопонес, е разквартирувана военна част от 250—300 българи от Тракия и толкова от Македония.

Мобилизацията засяга не само българите от Тракия, но и от Македония. Само през април 1921 г. са изпратени на пристанището в Пирея около 2000 войници българи от Серско, Драмско и Демирхисарско. Те се използват главно за работа в каменовъглените мини.⁸⁸ По официални сведения на гръцкото правителство, които са силно занижени, в армията на Гърция били мобилизирани само 2173 души българи от Тракия и Македония.⁸⁹

Основната цел на гръцките власти е чрез мобилизация да засилят своята армия, да намалят съпротивителните сили на българското население и да ускорят процеса на елинизацията.

В края на август и началото на септември се провежда голяма битка при р. Сакария, където е разбита стохилядна гръцка армия от войските на Кемал паша.⁹⁰ Революционните дейци в Западна Тракия не успяват да се възползват напълно от обстановката поради настъпилото след това затишие по фронтите, което продължава близо една година. Опит за известно активизиране на четническата дейност се прави през есента на 1921 г. В Хасково няколко войводи обявяват създаването на ВТРО с главно командване, състоящо се от Д. Николов, К. Георгиев, Д. Маджаров, П. п. Трендафилов и кап. В. п. Димчев.⁹¹ Сега се проявява за първи път сериозно разединение на движението. Главният войвода Т. Николов, макар и временно, остава извън новото ръководство.⁹² Организацията не провежда никакви сериозни акции до есента на 1922 г. Изключение правят турските войводи Хюсеин бей, Ибрахим бей и Чолак Сабри, които образуват през април с. г. на българска територия три отряда. В тях се включват и много българи от Тракия и Македония. Те навлизат в Източна Тракия и оказват помощ на турската армия, когато тя предприема настъпление в Анадола. След изпълнение на задачата си четите се връщат в България и се укриват в Бургас и Нова Загора.⁹³

На 26 август 1922 г. кемалистките войски преминават в настъпление при Афион-Карахисар. След тежки боеве пада Бруса. Разгромени са централната и южната групировка на гръцката армия. Взети са в плен около 40 000 души, в това число 500 офицери и двама генерали. Общите загуби в убити и ранени достигат около 75 000 души.⁹⁴ Гръцкият разгром налага вземането на бързи мерки от страна на нейните покровители. Те организират дипломатическа конференция в гр. Мудания, която се открива на 4 октомври. Целта им е да намерят изход от критичното положение, в което е изпаднал техният съюзник. На 11 с. м. Англия и Франция налагат подписването на „Военна конвенция между съюзените сили и правителствата на Великото народно събрание на Турция и това на Гърция“⁹⁵. По-съществените моменти в нея,

Те са изпратени в този край с цел да бъдат далеч от родните си места и за да не виждат ужасния терор и безчинствата над техните семейства, вършени от гръцките официални власти и черкезко-арменски банди. Вж. ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 282, л. 289.

⁸⁸ ЦВА, ф. 23, оп. 2, а. е. 398, л. 75—76. Сведение от разпита на 8 дезертирвали българи от гръцката армия, 27 април 1921 г.

⁸⁹ Пак там, л. 158—159. Донесение на българската легация в Атина до Министерството на външните работи и изповеданията, 9 септ. 1921 г.

⁹⁰ Новейшая история Турции. М., 1968, с. 48.

⁹¹ НБКМ — БИА, ф. 681, а. е. 32, л. 10.

⁹² Очевидно между Д. Николов и Т. Николов съществува недоверие в резултат на борбите между върховистите и вътрешната организация в Одринско след Илинденско-Преображенското въстание.

⁹³ Ст. Великов. Цит. съч., с. 113.

⁹⁴ Новейшая история Турции . . . , с. 51—52.

⁹⁵ И в. Алтънов. Източният въпрос и Нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 224—228.

които засягат Тракия, са: 1. Гръцките войски трябва да се оттеглят от Източна Тракия 15 дни след като влезе в сила примирието. Почти едновременно с това тя трябва да се опразни и от гръцките административни власти. 2. В областта да се настанят граждански органи на Великото народно събрание на Турция, които да се придружават от жандармерийски части в размер на 8000 души. Те трябва да поддържат реда и да охраняват железопътните линии.⁹⁶

Примирието в Мудания приема създаденото от победите на кемалистите положение и подготвя почвата за нови промени на Балканския полуостров. Пристигналите от Анадола 8000 жандарми са в действителност специално подбрани подофицери от войските на Кемал Ататюрк. Благодарение на тях и на намиращите се в Източна Тракия резервисти турските националисти успяват да поставят на крак около 30 000 армия, снабдена отчасти и с артилерия.⁹⁷

Успехът на турците довежда до промяна на тяхната позиция по въпроса за автономията на Тракия. Те не искат повече да се ангажират с обещания по отношение на Одринско, което смятат за неразделна част от Турция.

* * *

Повратът в Гръцко-турската война поражда големи надежди сред тракийските бежанци в България. През септември, октомври и ноември настъпва силно раздвижване сред ръководните им среди. Водачите на Тракийската организация искат да се възползват от гръцкото поражение и да поставят за преразглеждане тракийския въпрос пред конференцията, която се открива на 20 ноември 1922 г. в Лозана.⁹⁸ Сега те намират подкрепа в правителството на Ал. Стамболийски, което си поставя като основна задача на тази конференция да се бори за автономията на Тракия.⁹⁹

Настъпва най-решителният етап в борбата на тракийските българи след Първата световна война. Благоприятната обстановка диктува вземането на бързи и решителни мерки.¹⁰⁰ С тази цел в началото на ноември в с. Казациите¹⁰¹, Кърджалийско, се провежда среща на най-изтъкнатите ръководители на въоръжената борба в Западна Тракия — Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров, д-р Ненчев, П. п. Трендафилов и много други войводи. Между тях има и турски дейци начело с Руфат бей, генерал-щабен полковник и доверено лице на Кемал Ататюрк.¹⁰² В с. Казациите има представители на българските военни и административни власти.¹⁰³ Тук се замисля организирането и провеждането на широка акция в Беломорска Тракия. На 6 септември 1922 г. на Т. Николов се възлага генералното управление и ръководство на българските и турските чети. Между него и Турската вътрешна тракийска революционна организация се подписва протокол, в който се определят отношенията

⁹⁶ Ив. Алтънов. Източният въпрос и Нова Турция с особен оглед към интересите на България. С., 1926, с. 224—228.

⁹⁷ Пак там, с. 232.

⁹⁸ За конференцията в Лозана вж. по-подробно у В. Боженов. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922—1923). — В: В чест на акад. Хр. Христов. С., 1976 г.

⁹⁹ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 6.

¹⁰⁰ Още в края на септември 1922 г. в Дедеагачко идва четата на Д. Маджаров в състав от около 100 души. Тя се придружава от турска чета начело с Кара Бекир — около 50 човека. Извършва се съвместна организационна обиколка в български и турски села на околията (вж. Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 40).

¹⁰¹ Тогава Казаклъ.

¹⁰² ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 6.

¹⁰³ Пак там.

между двете страни.¹⁰⁴ Оформя се създаването на Българо-турска тракийска вътрешна революционна организация. Избира се Централен комитет. От страна на българите в него влизат главният войвода Т. Николов, който му става и председател, а войводата К. Митев е избран за секретар.¹⁰⁵ Фуад бей и Кемал бей са определени за турски представители в комитета. По този начин се внася пълна координация в дейността на българските и турските чети в Западна Тракия. Чрез образуването на ЦК се създава качествено нов елемент в ръководството на въоръжената борба. Ликвидират се различните центрове, които до голяма степен внасят елементи на сепаратизъм. Войводската инструкция, която традиционно играе решаваща роля при четническите действия, сега се подчинява на едно ръководство, което по същество е политическо. В структурата на ръководството особено място заемат ръководителите на революционните групи. Те са обикновено хора с голям политически и боен опит. В тяхно разпореждане се предоставят по няколко войводи заедно с четите си. Сред ръководителите на революционните групи с особено влияние се ползват Д. Николов¹⁰⁶ и Д. Маджаров¹⁰⁷.

Идейните и организационни принципи на ВТРО изкрystalлизират в публикуваните заедно през 1923 г., но изработени по-рано „Устав и Правилник на Вътрешната тракийска революционна организация“. Още в първия член на устава е посочено, че ВТРО има за цел да обедини всички угнетени и недоволни елементи в пределите на Тракия без разлика на народност за извоюване на пълна политическа независимост.¹⁰⁸ Организацията се обявява против „всякакви стремежи за дележ и завоюване на Тракия от коя и да било държава“¹⁰⁹. Тя изтъква, че се „бори за премахване на националните разпри и патриотарски пропаганди, които разделят населението в борбата му против натрапения гръцки окупационен мандат, стремящ се да се превърне в дей-

¹⁰⁴ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 4, л. 5.

¹⁰⁵ В началото за секретар е избран П. п. Трендафилов, но за кратко време, защото между него и главния воевода възникват недоразумения, които довеждат до оставката му.

¹⁰⁶ Д. Николов се включва в националноосвободителното движение още през 1902 г. По нареждане на Г. Делчев става четник в четата на Аргир Манасиев, действаща в Гевгелиско. Последователно участва в четите на Коце Мазнейков, Радовишко, и Хр. Чернопеев, Струмишко. След това е прехвърлен в Западна Тракия и действа в четите на Марин Чолаков, Мих. Даев и Вълчо Антонов (Сеченката). През 1904 г. вече сам е войвода на чета. По това време е избран и за нелегален член на ООРК.

По време на Балканската война 1912 г. Д. Николов е начело на чета от 25 души, която действа в Западна Тракия. Води партизанска война в тила на турската армия и събира сведения за корпуса на Явер паша (НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 12. Спомени на Димо Николов Славков).

¹⁰⁷ Димитър Маджаров се проявява особено много през 1913 г. След оттеглянето на българските войски от Тракия той е ръководител на въоръжената съпротива на българите в западната ѝ част срещу турския и гръцкия терор. Образува чета от 22 души, която обикаля българските села в Дедеагачко и Гюмюрджинско. Той създава местна милиция и оказва помощ при защитата на селата Голям Дервент, Доган Хисар, Окуф и др. Прогонва турците от гр. Фере.

През септември 1913 г. четите на Д. Маджаров и Руси Славов спасяват от унищожение около 12 000 българи, като нападат и разбиват турския конвой между градовете Дедеагач и Фере. С нечовешки усилия двамата воеводи превеждат това население от брега на Егейско море до българската граница, като по пътя водят драматични сражения с обединените турски и гръцки сили на т. нар. Гюмюрджинска автономия.

След Първата световна война Д. Маджаров образува чета в Западна Тракия още преди предаването на областта на Гърция (вж. ОДА — Хасково, ф. 52 к, оп. 1, а. е. 7, л. 4; ф. 52, оп. 2, а. е. 3, л. 13; Л. М и л е т и ч. Разорението на тракийските българи през 1913 г. С., 1918, с. 262—263).

¹⁰⁸ НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 7. Устав и Правилник на ВТРО. С., 1923, с. 3.

¹⁰⁹ Пак там.

ствително гръцко владичество. Организацията действа за внасяне революционен дух и съзнание в населението с всичко възможно за едно повсеместно въоръжено въстаническо движение.¹¹⁰

В Устава на ВТРО се срещат моменти, които са твърде близки или еднакви с демократичните принципи на ВМОРО. В чл. 5 е записано: „Член на организацията може да бъде всеки от Тракия, както и всеки друг, емигрирал или изселил се от пределите на Тракия, без разлика на пол, вяра, националност и убеждение.“¹¹¹

В основни линии ВТРО възприема и организационната структура на ВМОРО. Тя се състои от комитети — селски, градски, районни, околийски и един Централен комитет. Селските и градските се подчиняват на районните, а последните заедно с подведомствените си — на околийските. В Устава не е предвидено създаването на окръжни комитети. Членовете на Централния комитет се избират от конгрес, докато всички останали се определят от него. Пред външния свят организацията се представя от упълномощени от ЦК делегати.¹¹²

Боевата сила на ВТРО са четите, начело на които стоят войводи. Задачите и устройството на четническия институт се определят от специален правилник. Създават се още въоръжени терористични групи и местна селска милиция. Уставът предвижда образуването на тайна полиция и тайна поща.

Правосъдието в организацията се раздава от Централния комитет с участието на двама представители на близката околийска организация.

Всички членове при постъпването в организацията полагат следната клетва: „Заклевам се във вярата, съвестта и честта си, че ще работя за свободата на Тракия с всички сили и средства и че в действията си ще се съобразявам и подчинявам на интересите и наредбите на организацията. Ако наруша тая си клетва, нека бъде убит с револвера или камата, които целувам тук.“¹¹³

От казаното става ясно, че идейните основи на ВТРО трябва да се търсят в българското национално движение в Тракия и Македония от края на 19-и и в началото на 20-и век. Това намира проявление не само в идеята за автономия, която се унаследява и прилага съобразно конкретните условия, но и във възприетата организационна структура и тактика на борба. В съзнанието на тракийските българи от дълги години се вкоренява мисълта за възможностите на четническата борба. Тя се прилага успешно в Тракия преди няколко десетилетия от капитан Петко войвода, а по-късно и от ръководителите на революционната организация в Одринско Л. Маджаров, Г. Кондолов и др. Идеята за четническата борба се реализира в новите условия от бившите войводи на ВМОРО в Западна Тракия Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров и др., които оглавяват и самата ВТРО.

Заслужава да се отбележи, че населението на Западна Тракия преживява в пределите на България само няколко години (от 1913 до 1919 г.), при това в условията на война. То не успява да се включи активно в острите социални борби. В неговото съзнание, а следователно и в съзнанието на участниците в четите и бойните групи здраво се вкоренява преди всичко националната идея. Ето защо дейността на ВТРО трябва да се схваща като естествено продължение на националното движение на българите отпреди Балканската

¹¹⁰ НБКМ — БИА, ф. 189, оп. 1, а. е. 7. Устав и Правилник на ВТРО, С., 1923, с. 4.

¹¹¹ Пак там.

¹¹² Пак там, с. 5.

¹¹³ Пак там.

война от 1912 г. при запазване както формите на борба, така също и на старото идейно наследство.

При определяне целите на ВТРО между българската и турската страна се очертават противоречия. Явната и неприкрита цел на кемалистите е възстановяване на техния пълен контрол над Източна Тракия. Това фактически им осигурява и примирието в Мудания. При образуването на българо-турската Вътрешна тракийска революционна организация турците правят един тактически ход, като формално приемат идеята за автономия, чрез който се опитват да задържат българската страна за съюзник до окончателното разрешаване на въпроса в Лозана. Това е стремеж за даване известно удовлетворение както на многобройната бежанска маса от Източна Тракия, така и на правителството на БЗНС, което защитава идеята за автономна Тракия като гаранция за изход на България на Егейско море. Възприетата линия от страна на ВТРО за автономия на Тракия е едно наложено отстъпление от борбата, която ВМОРО води преди войните. Новата позиция се диктува от коренно променилото се положение на България и на обстановката в Македония. Важна роля играе при това външнополитическата ориентация на правителството на Ал. Стамболийски. То смята, че е необходимо да се защитават ония български интереси, за запазването на които в този момент има все още някакви шансове. Автономията на Тракия се разглежда от дейците на ВТРО и от българското правителство като временно решение. За тях автономията е преди всичко отклоняване на гръцките усилия да превърнат областта в своя постоянна държавна територия. Правителството на Ал. Стамболийски и ръководителите на ВТРО се стремят да запазят Западна Тракия от пълно обезбългаряване и денационализация и да използват автономията като приемлива форма за изчакване на по-благоприятна обстановка, когато ще може областта да се върне отново в пределите на България.

Бежанците от Източна Тракия посредством ВИК на дружество „Тракия“ справедливо настояват пред турската страна да се образува автономна област от цяла Тракия, в която те да могат свободно да се завърнат по родните си места и да влязат във владение на своята собственост. Убедили се, че кемалистите приемат автономията само за Западна Тракия, те остават хладни към въоръжената борба.

Известни противоречия съществуват и между ВИК на дружество „Тракия“ и правителството на Стамболийски. Последното проявява склонност да възприеме идеята за автономия само на Западна Тракия, което би гарантирало излаза на българската държава на открито море. Тракийската емиграция в България, в която преобладават източнотракийските българи, настоява категорично за автономия на цяла Тракия.¹¹⁴

Независимо че е замислена като вътрешна организация за цяла Тракия, ВТРО се изгражда преди всичко като организация на бежанците от Западна Тракия. В компактни маси те населяват почти всички села и градове в близост до нашата южна граница. В гр. Хасково и околията му са настанени над 1320 тракийски бежански семейства.¹¹⁵ Само в Свиленград има други 400 семейства и не по-малко от 400 из селата на околията.¹¹⁶ В гр. Харманли те са повече от 500 семейства.¹¹⁷ Подобно е положението и в останалите градове и села на Мъстанлийски, Смолянски, Пловдивски и Бургаски окръг.

¹¹⁴ Тракия, бр. 63, 19 септ. 1922.

¹¹⁵ ЦДИА, ф. 637, оп. 1, а. е. 49, л. 90.

¹¹⁶ Тракия, бр. 72, 22 ноем. 1923.

¹¹⁷ Пак там, бр. 173, 26 ноем. 1925.

Притокът на българи от Беломорието се засилва особено много след поражението на гръцката армия в Мала Азия в края на лятото на 1922 г. Тяхното материално, физическо и психическо състояние е отчайващо. Прогонени от родните си огнища, без подслон и работа, бежанците се превръщат в един много активен в политическо и социално отношение елемент. Те масово се вливат в редовете на ВТРО, която се стреми да ги върне там, откъдето са прогонени. Най-дейно участие във въоръжената борба вземат бежанците от гюмюрджинските и дедеагачките села — Съчанлий, Дервент, Доган-Хисар, Манастир, Еникьой и др. В четите се включва и част от турското население от Източна Тракия, което се настанява в България след поражението на войските на Джафер Таяр.

Организацията не успява да си създаде солидна основа във вътрешността, защото в обезбългарените села и градове на Западна Тракия се настаняват десетки хиляди гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия.¹¹⁸

През ноември 1922 г. ръководителите на ВТРО проучват внимателно позициите на влиятелните политически фактори в България. Те търсят и намират опора в правителството на БЗНС. За целта главният войвода Т. Николов провежда консултация с изтъкнати водачи на Съюза. На 16 ноември той се среща на Ябълковската гара с Ангел Грозков и води продължителен разговор с него.¹¹⁹ Резултатът очевидно е положителен, защото Т. Николов изготвя подробен доклад за състоянието на организацията и за нейните нужди. Той получава обещание от Ал. Стамболийски, че ще му бъде отпуснато оръжие и снаряжение „за всеки четник“¹²⁰. След поражението на гръцките войски в Мала Азия българското правителство заема по-активна позиция. То схваща, че моментът е благоприятен за образуване на автономна област в Тракия. С тази цел се оказва помощ и съдействие на ВТРО.

Ръководителят на ВТРО се среща на няколко пъти с окръжните управители в Хасково, Смолян и Момчилград. На 19 и 20 ноември 1922 г. той разговаря с пловдивския окръжен управител. Последният настоява пред него да се образува „Генерален щаб, който да ръководи цялата работа“¹²¹. Главният войвода не приема това предложение. По същото време в София е изпратен с проучвателна мисия секретарят на Централния комитет Коста Митев. След завръщането си той докладва, че „всички среди са за революционна акция в Тракия“¹²². Подобни настроения съществуват и в самия Пловдив.

Голям интерес към обстановката в Тракия, към ВТРО и нейната дейност проявяват ръководителите на бежанците от Македония. Почти цялото ръководство на ВМРО през ноември 1922 г. е съсредоточено в Пловдив. Още с пристигането тук на Т. Николов при него се явяват Г. Занков и П. Ацев.¹²³ Между тях се провеждат няколко продължителни разговора, които имат

¹¹⁸ До 30. VI. 1925 г. автономната служба за настаняване на бежанците в Гърция разпределя в Македония и Западна Тракия 113 561 земеделски семейства. Само през 1923 г. тук са настанени 72 580 семейства, които трябва да се прибавят към горепосочената цифра, защото автономната служба започва да действа едва в началото на 1924 г. Разпределената земя само в Тракия възлиза на 51 000 х. Вж. Н. Стоянов. Настаняването на бежанците ни и гръцкият бежански заем. — Списание на Българското икономическо дружество, XXIV, 1926, кн. 9—10, с. 390.

¹¹⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 167.

¹²⁰ Пак там, л. 84.

¹²¹ Пак там, л. 171.

¹²² Пак там, л. 165.

¹²³ Двамата са членове на ЦК на Илинденската организация в България, която обединява в своите редове българите от Македония, участвали в Илинденското въстание през 1903 г.

характер на преговори за сътрудничество. Обсъжда се възможността за координирани действия на двете организации в Тракия и Македония.¹²⁴ До конкретни решения обаче не се стига. Ръководителите на Тракийската организация се страхуват да не загубят свобода на действие. Опасенията им се засилват, след като полк. П. Дървингов прави опит да се наложи за главнокомандуващ.¹²⁵ Решаващата роля за запазване на дистанцията между двете организации има все пак позицията на правителството на Александър Стамболийски. То не само не подкрепя ВМРО, но се намира в открит конфликт с нея. Това се дължи главно на стремежа на Стамболийски да подобри политическите отношения между България и Сърбо-хърватско-словенското кралство. По този начин неговото правителство се стреми да си осигури свобода на действие по отношение на Тракия, която се превръща в този момент в основна външнополитическа цел на България. При създаването се положение ръководителите на ВТРО предпочитат да не рискуват да загубят подкрепата на правителството, влизайки в съюз с ВМРО.

ВТРО пристъпва енергично към събиране на необходимите парични средства, оръжия и други материали. Ценна помощ оказват бежанците от цяла Южна България. Те образуват специални помощни комитети. Само в Пловдив за няколко дни са събрани от тях и предадени за делото над 30 000 лева, 70 чифта цървули, 75 чифта навуща, 100 фланели и др.¹²⁶ Тук ръководна роля играят популярните българи от Тракия Д. Дяков, Г. Вулев и Д. Кудев. Парична помощ оказват и дейците на Турския тракийски комитет. На 1 декември 1922 г. техен представител предава на главния войвода Т. Николов 150 000 лева.¹²⁷ Общо са събрани от различни източници и изразходвани в хода на подготовката и дейността на четите 433 393 лева.¹²⁸

През ноември и декември 1922 г. се дооформя структурата на организацията. Изграждат се околийски комитети в Хасково, Свиленград, Ивайловград, Момчилград, Кърджали и Харманли. Освен тях по линията на ВТРО действуват още т. нар. районни отговорници, пунктови началници и ръководители на бойни групи. Така например Свиленградската организация се разделя на два района, от които единият е заключен между левия бряг на р. Марица и десния бряг на р. Тунджа. Другият район обхваща десния бряг на Марица по протежение на р. Арда. Всеки район има по няколко пункта, които обхващат от 3—4 до 5—6 села. В тях се изграждат по една и повече бойни групи, които провеждат на дело решенията на организацията.

По цялата южна граница се създават организационни пунктове и складове с оръжие и боеприпаси. Началниците им се определят от главния войвода, който им издава специални пълномощни. За отговорник на ВТРО в целия Мъстанлийски окръг е назначен войводата Стоян Терзиев. За Смолянски окръг пълномощно като такъв получава Димитър Левов.¹²⁹ На основните пунктове по границата са назначени и съответните пунктови началници: на Ивайловград — Яни Попов; на Крумовград¹³⁰ — Георги Ангелов; на Злато-

¹²⁴ ОДА — Хасково, ф. 656, оп. 1, а. е. 1, л. 165.

¹²⁵ Пак там, л. 171. Ръководителите на ВТРО по принцип са съгласни да сътрудничат с ВМРО. Още през септември 1922 г. с писмо до г. Александров и А. Протогеров Т. Николов одобрява дейността им. Той изпраща на среща с тях за консултации един от най-доверените си хора — войводата К. Митев.

¹²⁶ Пак там, л. 165.

¹²⁷ Пак там, л. 164.

¹²⁸ Пак там, а. е. 4, л. 6. Протокол на Първия общ конгрес на ВТРО от 2—4 март 1924 г.

¹²⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 167—168.

¹³⁰ Тогава Кошу кавак.

град — Благо Василев; на с. Казаците — Стоил Георгиев; на с. Алеково¹³¹ — Чанко Златилов, и на с. Корен¹³² — Иван Русинов. Други много важни пунктове за преминаване в Западна Тракия са: Бек Ташларският (Момчилградска околия) и Ак-Чааланският (Ивайловградска околия).

Пунктовите началници имат изключително важни функции. Те осигуряват необходимата храна, облекло и други материали; пазят оръжието и боеприпасите при преминаването на дадена чета или след нейното разформиране; грижат се за безпрепятственото преминаване на четите в Тракия и за тяхното посрещане след акция.

През октомври, ноември и декември 1922 г. усилено се сформират нови чети в Хасковски, Мъстанлийски и Смолянски окръг. Те се обединяват в 9 революционни групи начело с най-авторитетните войводи на ВТРО — К. Ненчев, Д. Николов, К. Митев, Д. Маджаров, П. Чапкънов, Т. Хвойнов, А. Лазаров, Р. Андонов и Ст. Терзиев.¹³³ Някои от групите са многобройни и достигат до 70—80 души. Първа революционна група на К. Ненчев се състои от 80 души; групата „Зора“ под командуването на Д. Маджаров — също около 80 души.¹³⁴ Други са по-малки и включват в състава си по 25—30 четника. Например групата „Луна“ под командуването на кап. Асен Лазаров, която се формира в Смолянски окръг, наброява 26 души.¹³⁵ От запазените ведомости на организацията се вижда, че броят на четите, които се командуват от войводи-българи, е 13, а количеството на включените в тях четници — 392 души.¹³⁶ Те са главно българи от Западна Тракия и малко турци.

В редовете на ВТРО се формират и действуват 7 чети под командуването на войводи-турци. Това са четите на Топал Кадир — 70 души; Шефкет бей — 46 души; Кара Бекир — 20 души; Юмер Чауш — 20 души; Мустафа Чауш — 20 души; Топал Осман — 14 души; Хасуд бей — 12 души. Общият им брой е над 200 четника.¹³⁷

Изнесените факти показват, че българите играят доминираща роля в организацията. За това допринася обстоятелството, че организирането и въоръжаването на четите, включително и турските, се извършва главно на българска територия.

Много съществен е въпросът за оръжието. Една част от него четниците си набавят сами. Това е предимно оръжие, което са си запазили след демобилизацията в края на войната. Друга част им е оставена от българските военни и административни власти в Западна Тракия, преди да я напуснат. Част от оръжието се доставя и в хода на операциите срещу гръцката окупа-

¹³¹ Тогава Гюлеркюм.

¹³² Тогава Кютюкюлю.

¹³³ Ст. Терзиев е роден през 1885 г. в с. Чадърли, Гюмюрджинско. Вема активно участие в дейността на ВМОРО в родния си край. През 1913 г., по време на реокупацията, организира в Хасково чета от около 70 българи от Тракия. Тази чета навлиза в Беломорието и защитава българското население от изстъпленията на башибозуците. Тя разбива и унищожаваша напълно бандата на Мехмед Тумрукъйли при с. Тумрукъй, Гюмюрджинско. Ст. Терзиев се свързва с Д. Маджаров, чиято чета действа предимно в района на селата Съчкали, Манастир, Дуган-хисар.

След гръцкия разгром в Мала Азия през 1922 г. Терзиев е определен за войвода на отряд от около 50 души (вж. Архив на ТНИ, арх. к. № 6, а. е. 4; Ст. Терзиев. Спомени и автобиография — б. д.).

¹³⁴ ОДА — Хасково, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 84.

¹³⁵ Пак там, л. 149. Списък на четниците на група „Луна“.

¹³⁶ Пак там, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 199. Ведомост за оръжието и снаряжението, раздадено на действащите войводи-българи при ВТРО от 1923 г.

¹³⁷ Пак там, л. 179. Ведомост за оръжието и снаряжението на действащите войводи-турци при ВТРО от 1923 г.

ционна власт. Освен тия източници ВТРО разполага с арсенал от 2 оръдия с 281 снаряда, 3 тежки картечници с 16 000 патрона, 163 пушки (предимно система „Манлихер“) с 8805 патрона, 1 бомбохвъргачка, 1 автоматична пушка, 85 бомби и др.¹³⁸ Явният недостиг на оръжие се компенсира от българските военни власти по нареждане на правителството. Въоръжаването на четите става обикновено в гарнизоните и заставите, по южната граница, непосредствено преди преминаването им в Тракия. Често офицери, близки до ВТРО, доставят на четниците по своя инициатива оръжие, дрехи и друго снаряжение. До края на ноември 1922 г. Фуад бей получава от София 70 пушки. Тъй като те се оказват недостатъчни, в Ивайловград са доставени други 60. Тук му са предадени също 79 бомби и значително количество боеприпаси — 17 300 патрона.¹³⁹

За получаване на оръжие за нуждите на организацията в Смолянски окръг пристигат при окръжния управител Коста Митев и Тачо Стоенчев. Двата са упълномощени от главния войвода Т. Николов. Тук те получават от поручик Антон Явашев 36 пушки „Манлихер“ със същото количество ножове. Предадени им са още 2000 патрона, 30 шинела и 28 куртки.¹⁴⁰ За въоръжаването на 60 души-четници в Златоград се отпуска оръжие по нареждане на подполковник Димитров.¹⁴¹

Известни затруднения се срещат при въоръжаването на Първа революционна група на К. Ненчев в гр. Хасково. Четниците се съсредоточават тук между 8 и 13 ноември. Прекарват около 25 дни, без да получат нищо. Военните власти ги снабдяват с 49 пушки „Манлихер“ и 600 патрона само след енергичната намеса на главния войвода.¹⁴² Понеже част от оръжието е без затвори, К. Ненчев се възползва от услугите на „двама добри капитани“¹⁴³. Същите му предоставят освен необходимите затвори и известно количество патрони и бомби.

ВТРО се превръща постепенно в значителна сила, която разполага с около 20 добре въоръжени и екипирани чети. Общият брой на четниците надхвърля 600 души. Към тях могат да се добавят и стотици участници в бойни групи, селската милиция и други активни дейци на организацията.¹⁴⁴

Значителна част от състава на четите се набира от български младежи, дезертьори от гръцката армия, които минават в нелегалност и дълго време се прикриват в горите на групи от по 5—6 души.¹⁴⁵ Само към отрядите, които действуват в Дедеагачко, се присъединяват няколкостотин дезертьори, между които 67 човека са от голямото българско село Дервент.¹⁴⁶ Част от тях остават в четите и вземат участие във въоръжените акции в Ксантийско, Гюмюрджинско и Дедеагачко, предприети през зимата и пролетта на 1923 г.

Наскоро след образуването си Българо-турската вътрешна тракийска революционна организация провежда няколко големи акции, които имат характер на разузнаване с бой преди решителното настъпление. На 21 ноември

¹³⁸ ОДА — Хасково, ф. 656 к., оп. 1, а. е. 1, л. 189. Ведомост за оръжието на ВТРО от 1923 г.

¹³⁹ Пак там, л. 169.

¹⁴⁰ Пак там, л. 27. Ведомост за предадено оръжие от Антон Явашев на Митев и Стоенчев в Даръдере (Златоград) от 1922 г.

¹⁴¹ Пак там.

¹⁴² Пак там, л. 84.

¹⁴³ Пак там, л. 6.

¹⁴⁴ Според някои сведения, които трудно могат да се проверят, общият брой на участниците във ВТРО достига 2000 души. Мисля, че тази цифра е напълно реална.

¹⁴⁵ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6; Ст. Попов. Цит. съч., с. 31—32.

¹⁴⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6 л. 40. Дезертирането на българи от гръцката армия се засилва особено след поражението на Гърция в Мала Азия — есента на 1922 г.

1922 г. смесени въоръжени групи от българи и турци завземат селата Шахин и Чепени в Ксантийско. В хода на сраженията те разбиват една цяла гръцка дружина и пленяват две картечници. Същия ден се извършва и атентат по жп. линията Дедеагеч — Одрин, близо до гр. Фере, в съвършено противоположната част на Западна Тракия.¹⁴⁷

Непосредствената подготовка на четите за повсеместни акции в областта се извършва в началото на следващия месец. С тази цел на 5. XII. 1922 г. главният войвода Т. Николов провежда съвещание с войводите в с. Гугутка.¹⁴⁸ Колективно се изработва и приема конкретен план за действие. Всеки получава писмена заповед за извършване на набелязаните акции.¹⁴⁹

На 6 декември първа революционна група се съсредоточава на пункта при с. Казаците. Тук тя е разделена на 4 чети под войводството на Никола Царев, Иван Дамянов, Рафаил Каракачанов и Никола Самарджиев. На следващия ден при силен сняг и дъжд четите потеглят съвместно за границата. Групата преминава в Западна Тракия на 8 декември по обяд в силна виелица и студ с помощта на 6 души водачи. Тя прави кратка почивка в българо-мохамеданската махала „Конски гроби“. На излизане попада на неприятелска засада, устроена ѝ от стражари и българи-мохамедани, въоръжени от гръцките власти. Четниците ги разпръскват и продължават към с. Съчанлий, Гюмюрджинско, където се и настаняват временно.¹⁵⁰ На 10 декември в местността „Карадере“, където е устроен бивак, се провежда среща на д-р Ненчев с войводите Д. Маджаров и М. Аркомарев. Взема се решение за съвместни и комбинирани действия. К. Ненчев с четниците си трябва да нападне гара Кърка, Дедеагачко, и близкия гръцки пост, а Д. Маджаров да настъпи по железопътната линия към гара Бадома. Атаката се провежда на 16 декември вечерта. Четата на Р. Каракачанов избива часовете на поста при с. Кърка и го разрушава. Падат убити повече от 10 гръцки войници.¹⁵¹ С успех се провежда и нападението върху двете гари.

Независимо от успеха след акцията в отряда на К. Ненчев настъпва деморализация. За това допринася харамийският начин на действие на войводата Р. Каракачанов и неподчинението, проявено от запасния поручик Иван Джевизов и неговите хора.¹⁵² Те упорито настояват да се извършват нападения върху турски села. За спадане на дисциплината определена роля изиграват големият студ и липсата на продоволствие. Начело на 40 души (половината от четата) Ненчев е принуден да се върне в България. В Западна Тракия той оставя чета под ръководството на Р. Каракачанов, Н. Царев и Н. Самарджиев.¹⁵³

След изпълнение на задачите си в България се завръща революционната група „Зора“ под командването на Д. Маджаров. Изгладнелите и изтощени от дълги походи при тежки зимни условия четници пристигат на 25 декември в с. Корен. Тук те са посрещнати от пунктовия началник Иван Русинов.¹⁵⁴

¹⁴⁷ Юг, V, бр. 1258, 7 февр. 1923 г. Информацията е от специалния кореспондент на вестника в Гюмюрджина. Тези сведения се потвърждават и от други източници.

¹⁴⁸ Тогава Арнаут-кьой.

¹⁴⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 164.

¹⁵⁰ Пак там, л. 84—90. Донесение от началника на I революционна група К. Ненчев до главния войвода Т. Николов, 27. XII. 1922 г.

¹⁵¹ Пак там.

¹⁵² След постъпването на Ив. Джевизов в групата К. Ненчев го назначава за свой помощник с цел да използва военните му познания.

¹⁵³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 84.

¹⁵⁴ Пак там.

На 2 януари 1923 година главният войвода Т. Николов заминава от Крумовград към пунктовете по границата Черноочене¹⁵⁵ — Казаците. Той си поставя за цел да сложи ред сред хората на организацията и да укрепи дисциплината на четниците пред вид предстоящите нови задачи. Тази мярка се налага поради появата на сериозни разногласия между войводите и централното ръководство.¹⁵⁶ Към четниците той отправя предупреждение, че който навлиза във вътрешността на Тракия без разрешение, ще бъде съден като разбойник. Напомня им се още веднъж, че не трябва да се нападат турски села. В същото време Т. Николов работи за организиране на селска милиция и провежда агитационна работа сред местното българско и турско население.

След затягане на дисциплината в организацията последва цяла серия успешни нападения, които силно смущават окупационния режим в Западна Тракия. В средата на януари 1923 г. се извършва блестяща акция срещу пехотните казарми в Гюмюрджина. Специално формираната за целта чета от 25 души се командва от Ст. Запъртов и Р. Каракачанов (и двамата от Гюмюрджинското село Съчанли). Преди да заминат в Западна Тракия, войводите получават задачата си от Т. Николов. При комплектуването и въоръжаването на хората оказват помощ Д. Маджаров и Д. Николов. Първият доставя 10 пушки „Манлихер“ с 5 ножа и 800 патрона. Димо Николов от своя страна предава на Ст. Запъртов други 1200 патрона.¹⁵⁷ Определено е нападението да стане на 13 януари 1923 година (т. е. срещу новата 1923 г. — стар стил). Поради силните снеговалежи и придошлите реки изпълнението на плана закъснява с 2—3 дни. На 16 януари 1923 г. към 11.30 часа четниците се приближават плътно до казармите. Атаката започва едновременно от всички страни чрез хвърляне на около 40 бомби бухалки в помещенията на гръцките войници и офицери. По сведения на войводата Р. Каракачанов, изпратено до главния войвода, от страна на противника падат убити 60 души и са ранени повече от 100.¹⁵⁸

Освен в централната част на Западна Тракия акции се провеждат и по самия беломорски бряг. В Дедеагачка околия действуват координирано четите на опитните войводи Д. Маджаров и Д. Николов. Четата на Маджаров потегля от в. Корен за района на действие на 11 януари 1923 г. Нейната задача е да извърши нападение в Дедеагач. Поради закъснение акцията се провежда едва в полунощ на 15 януари 1923 г. В нея участвуват 15 четници. Атакуван е един войнишки лагер, разположен на палатки до българската църква. Използувани са ръчни гранати, в резултат на което падат убити и ранени много гръцки войници.¹⁵⁹ Опитът да бъде взривен един влак близо до града не успява, тъй като след нападението на лагера той спира на военната спирка.¹⁶⁰ Същата нощ Д. Николов прави демонстрация с бомби в с. Дримишли, което е населено с гръцки бежанци от Мала Азия. Неговата задача е да отвлече вниманието на гръцките гарнизони, разположени в гръб на четата на Маджаров, за да ѝ даде възможност за оттегляне.¹⁶¹ На 24 януари една група от четата на Д. Николов под командуването на Попалексиев навлиза в друг град на

¹⁵⁵ Тогава Карагьозлер.

¹⁵⁶ Архив на ТНИ, арх. к. № 4, Ст. Терзиев. Цит. спомени, л. 4.

¹⁵⁷ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 8.

¹⁵⁸ Пак там, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 63—65. Донесение от войводата Р. Каракачанов до главния войвода на ВТРО, 1. II. 1923 г.

¹⁵⁹ Пак там.

¹⁶⁰ Пак там, л. 3—4. Донесение на войводата Л. Маджаров до главния войвода Т. Николов, 2. II. 1923 г.

¹⁶¹ Пак там, л. 3.

Западна Тракия Фере и атакува с бомби щаба на XII гръцка дивизия. Убити са няколко щабни офицери и е изгорен лекият автомобил на командира. Генералът, който се намира по време на нападението в щаба, не е засегнат.¹⁶² Същия ден Д. Маджаров се оттегля с хората си в с. Корен. Д. Николов остава в Западна Тракия още една седмица — до 31 януари.¹⁶³

Главният войвода Т. Николов прави опит да преодолее кризата в първа революционна група. След оставката на д-р Ненчев той сбразува щаб в състав от трима души — Стоян Терзиев, Кольо Вазов и Тачо Стоенчев. Оперативното ръководство се възлага на последния. Четата навлиза в Западна Тракия около средата на януари. На ръководството ѝ е дадено категорично нареждане да не се допускат повече никакви своеволия по отношение на турското население, а пленените гръцки войници да се изпращат своевременно и без малтретиране във вътрешността на страната.¹⁶⁴ Въпреки положените усилия групата не успява да извърши възложените ѝ акции. В донесенията си до главния войвода Т. Стоенчев се оплаква от изключително суровото време и глада. Той посочва още, че встаниците са все близки роднини, което се отразява зле върху дисциплината. Според него повечето от хората са влезли в четата „с цел да преведат семействата и добитъкa си в България“¹⁶⁵. Това показва, че в движението не липсват стихийни елементи.

На 30 януари 1923 г. в местността „Кютюк бурун“ се провежда важно съвещание между действащите в Западна Тракия войводи. Участвуват Д. Николов, М. Аркомарев, К. Митев, Ст. Запъртов, Р. Каракачанов, С. Терзиев, Т. Стоенчев и В. Ботуров.¹⁶⁶ Разменят се мисли относно по-нататъшното оставане или заминаване на въоръжените чети зад граница. Взема се пред вид обстоятелството, че: 1. Определените акции са извършени. 2. За по-нататъшни действия никой не е получил нареждане от главния войвода. 3. След извършените акции неприятелят засилва терора спрямо населението и усилено се подготвя. 4. Поради проведените акции снаряжението на четите е изчерпано. 5. Въпреки голямото гонение и преследване на населението последното съчувствува на борбата и е готово да подкрепи и всички други акции на организацията, стига то да е подпомогнато с оръжие.¹⁶⁷ След обстоятелствени разисквания се взема решение — войводите К. Митев и Р. Каракачанов да останат в областта и да продължат подготвителната организаторска работа, като посрещнат и неизбежните нападения на гръцката войска. Останалите войводи с част от четниците заминават в България, за да получат и пренесат всички необходими материали — оръжие, боеприпаси, облекло и др., за нуждите на организацията във вътрешността на Тракия. На Димо Николов се възлага да докладва подробно на главния войвода за взетото решение и да получи посочените материали. Той се задължава да съобщи разпорежданията на останалите във вътрешността чети за по-нататъшните им действия. Същият заедно с главния войвода Т. Николов е натоварен да се погрижи за уреждане на редовна куриерска служба, в случай, че организационната работа продължи и за в бъдеще. Това е искреното желание на всички войводи и на местното българско и турско население.¹⁶⁸

¹⁶² ОДА — Хасково, ф. 656, оп. 1. ае. 1, л. 3

¹⁶³ Пак там, л. 4.

¹⁶⁴ Пак там, л. 107.

¹⁶⁵ Пак там, л. 109. Донесение на командира на I революционна група Т. Стоенчев до главния войвода Т. Николов, 3. II. 1923 г.

¹⁶⁶ Пак там, л. 28—32. Протокол № 1 на войводското съвещания, 30. I. 1923 г.

¹⁶⁷ Пак там, л. 28.

¹⁶⁸ Пак там, л. 29.

Едновременно с четническите акции, които се провеждат в Западна Тракия, българското правителство усилено действа на дипломатическия фронт. На 27. XII. 1922 г. българският генерален консул в Одрин получава тайна мисия от П. Янев, министър на правосъдието и зам.-министър на външните работи и на изповеданията. Задачата му е да замине в Анкара и да сондира почвата за разбирателство с Турция, както и да разузнае доколко там има разположение да се разрешат някои важни въпроси, които интересуват България. Вместо за Анкара генералният консул заминава за Смирна, където в този момент се намира Кемал паша. Представителят на българското правителство е приет от него на 27 и отново на 28. I. 1923 г. В центъра на разговора естествено е Западна Тракия. Българският консул заявява откровено, че „западно-тракийският въпрос е най-големият въпрос за България, за който тя може да отиде до всички рискове, и всеки, който ни пречи за нормалния ни изход на Егейско море, ще бъде считан за наш враг“¹⁶⁹. България иска от Турция пълна дипломатическа подкрепа. Отговорът на Кемал паша е много оптимистичен, въпреки и даден неофициално. Той признава, че въпросът за Западна Тракия е за България жизнен въпрос и затова „ние сме готови да ви поддържаме“¹⁷⁰.

Тежките зимни условия довеждат постепенно до намаляване активността на четите и до оттеглянето им в България през февруари 1923 г. Поради липса на средства една част от тях са временно разформирвани, а оръжието им складирано в организационните пунктове по границата. За намаляване на четническите акции в Западна Тракия допринася особено много променилата се обстановка в областта. Неуспехът на първата конференция в Лозана и дейността на българските чети принуждават гръцкото правителство да съсредоточи по десния бряг на Марица огромна армия. През пролетта на 1923 г. то вече разполага на фронта срещу Източна Тракия с около 100 000 души войска.¹⁷¹ Гръцките войници получават заповед да премахнат всичко българско от Тракия. При тази обстановка положението на българското население става непоносимо. То е подложено на систематично и преднамерено разорение. Само в първите месеци на 1923 г. повече от 10 000 българи от красивите планински села, кацнали по Родопския масив, който се спуска към Дедеагач, са изгонени от родните си места и отвлечени посред зима на гръцките острови.¹⁷² Повече от 1330 души мъже, жени и деца са интернирани на остров Крит. Там те са оставени на открито и са хранени само с по 120 гр. хляб на ден.¹⁷³ В края на февруари е изгорено село Калайджи дере, Гюмюрджинско, като от 500 къщи остават само 70.¹⁷⁴ Мъжете и младежите са откарани в Дедеагач, а след това заточени. Банда от около 20 човека, предимно арменци, ограбва селото. Имотите на българите се заемат от гръцки бежанци от Мала Азия. Същата съдба сполетява и с. Чобанкьой, Дедеагачко. Населението му се отвежда под ескорт в Дедеагач. Всичкият добитък е отнет и раздаден на настанилите се в селото гръцки бежанци.¹⁷⁵

¹⁶⁹ ЦДИА, ф. 369, оп. 1, а. с. 888, л. 5. Доклад от българския генерален консул в Одрин до Ал. Стамболийски за уреждане отношенията между Турция и България, 8. II. 1923 г.

¹⁷⁰ Пак там, л. 9.

¹⁷¹ И в. Алтънгов. Цит. съч., с. 364.

¹⁷² Пак там, с. 345.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. с. 282, л. 211—215. Изложение върху положението в Западна Тракия, 1923 г.

¹⁷⁴ Пак там, л. 211.

¹⁷⁵ Пак там, л. 212.

Свършено се разоряват и големите български села Доган Хисар, Дервент, Балъкьой, Съчанли и др. Жителите им са изпратени по островите, където поради нечовешките условия на живот ежедневно умират по 10—15 души. Едва през пролетта част от хората са освободени при условие окончателно да напуснат пределите на Гърция. Така започват на групи да се изселват и последните остатъци от българското население в Западна Тракия. Част от него успява да забегне в планината, където е преследвано и разстрелвано като дивеч. Почти ежедневно българските граничари посрещат десетки мъже, жени и деца, които се намират в окаяно състояние. На 13 март 1923 г. преминават границата, за да избягнат терора, повече от 200 българи от селата Доган — Хисар и Дервент.¹⁷⁶ Само на 23 март 1923 г. през 11-и пограничен участък при Кошукавак преминават нови 170 бежанци от с. Доган—Хисар.¹⁷⁷ През първите дни на май пристигат на разните погранични пунктове повече от 2000 души бежанци от Западна Тракия.¹⁷⁸

Гръцкият терор се стоварва с пълна сила и върху местното турско население. Българското правителство предприема енергични стъпки в Атина пред правителствата на великите сили и в Обществото на народите. То настоява да се окаже въздействие на Гърция за прекратяване на терора върху българите в Западна Тракия.¹⁷⁹ Александър Стамболийски изпраща писмо до Б. Мусолини, в което предлага Италия да направи необходимите постъпки в Атина. Търси се съдействие и от правителствата на Франция, Англия и Съединените щати.¹⁸⁰ Като резултат от тия усилия Съветът на ОН приема на 21 април 1923 г. резолюция, с която Гърция се предупреждава, че Западна Тракия юридически още принадлежи на великите сили.¹⁸¹ По инициатива на д-р Фр. Нансен в областта се изпраща с мисия полковник Трилор. На него се възлага задачата да проучи положението на българското и турското население. В специален рапорт той констатира верността на фактите, които са изнесени от правителството на България.¹⁸² ОН и великите сили обаче не предприемат нищо конкретно, с което да се преустанови гръцкият терор и денационализацията на Западна Тракия.

Районите, в които действуват четите, обезлюдяват, а селата запустяват. От планината са снети в полето дори говедарите и овчарите. В областта се заселват гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия. Всичко това затруднява борбата, особено прехраната и куриерската служба.

Известно активизиране на четническата дейност се забелязва през пролетта на 1923 г. Новите акции идват не само като резултат от подобрилите се природни условия, но и поради започването на втория решителен етап в работата на конференцията в Лозана. През март 1923 г. в турското село Меден бук¹⁸³, Ивайловградско, се провежда среща между Т. Николов и Руфат бей. Тук се подготвя план за нападение на с. Каеджик, Софлуско, където квартирува гръцка военна част. Формира се смесена българо-турска чета от около 100 добре въоръжени и екипирани мъже. За войвода е определен Руфат бей. Преди нападението се провежда щателно разузнаване. Четата пренася до мястото на нападението две оръдия с помощта на мулета. Гръцкият гар-

¹⁷⁶ ЦДИА, ф. 353, оп. 1, а. е. 282, л. 213.

¹⁷⁷ Пак там, л. 158.

¹⁷⁸ Пак там, л. 246.

¹⁷⁹ Пак там, л. 158.

¹⁸⁰ Пак там, л. 163—166.

¹⁸¹ Пак там, л. 264—265.

¹⁸² Пак там, ф. 369, оп. 1, а. е. 574, л. 9.

¹⁸³ Тогава Балджи бук.

низон се подлага на интензивна артилерийска бомбардировка, в резултат на което му е нанесено голямо поражение.¹⁸⁴

Друго успешно нападение се извършва над гръцката застава до с. Адживиран. Акцията се провежда също от смесена българо-турска чета под командването на Топал Кадир. Заставата е напълно разгромена, а командирът убит. Падат убити и много войници. Като трофей са взети две едрокалибрени картечници, 10 пушки и различно снаряжение. При нападението от страна на четата също са дадени жертви. Убит е войводата Топал Кадир.¹⁸⁵

В края на март (31. III) в Западна Тракия преминава седма революционна група под ръководството на войводата Руси Андонов. На него е поставена задачата да извърши атентати по железопътната линия Дедеагач — Гюмюрджина — Ксанти. След навлизането в областта четниците отказват да се подчиняват на войводата и не искат да правят само атентати. Впускат се да събират пръснатия по полето добитък и да нападат гръцки села. Поради настъпилите разногласия и слабата дисциплина четата се дезорганизира. Тя е разкрита и попада на няколко пъти на засада. Преследвана от неприятелски войски, четата се изтегля в България, без да изпълни задачата си.¹⁸⁶

Проявито на своеволие и недисциплинираност в редовете на ВТРО не са случайно явление. За тях допринасят редица обстоятелства. Участниците във въоръжените чети са предимно млади хора, които нямат необходимата закалка и опит в действие от подобен характер. За тях борбата за автономия на Тракия е борба за запазване живота на семействата, къщите и имотите им. Участието в четите за много от тях е преди всичко акт на самозащита срещу жестокия терор на гръцките власти.

През април правителството на Александър Стамболийски започва да ограничава дейността на ВТРО. Промяната в неговата позиция се налага от очерталото се твърдо становище на заседаващите в Лозана държави да поделят Южна Тракия между Гърция и Турция. При това положение пропада идеята за автономия на областта. Военните власти получават нареждане да не допускат преминаване през границата на въоръжени чети. Последните се изтеглят в планината и продължават дейността си.¹⁸⁷ В края на пролетта на 1923 г. кемалисткото правителство с подкрепата на Франция успява да наложи на конференцията в Лозана окончателно връщане на Източна Тракия в пределите на Турция.¹⁸⁸ Кемал Ататюрк изпраща писмо до Руфат бей, в което му нарежда да се завърне с хората си, понеже тяхната цел е осъществена.¹⁸⁹ По такъв начин от състава на ВТРО излиза част от турските представители. Организацията загубва своите съюзници в борбата срещу Гърция, което слага отпечатък върху по-нататъшната ѝ дейност.

* * *

Началото на нов етап в развитието на ВТРО поставя превратът, извършен в България на 9 юни 1923 г. Новите фактори на властта се нуждаят от сигурни граници със съседните държави. Така те биха дали гаранции за своята лоял-

¹⁸⁴ ОДА — Хасково, Ст. Запъртов. Спомени, л. 11—12.

¹⁸⁵ Пак там, л. 10.

¹⁸⁶ Пак там, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 178—184. Донесение от командира на VII революционна група Р. Андонов до главния войвода, 17. IV. 1923 г.

¹⁸⁷ Пак там, а. е. 3, л. 34.

¹⁸⁸ Втората Лозанска конференция заседава в продължение на три месеца — от 23 април до 24 юли 1923 г. Подписаният договор за разлика от Севърския връща на Турция Смирна и Източна Тракия заедно с Караагач.

¹⁸⁹ ОДА — Хасково, оп. № 67, л. 12.

ност към договорните ангажименти на България и спечелване на необходимото международно признаване. Правителството на Цанков прави известни стъпки към подобряване на отношенията си с Гърция и с останалите балкански съседи. Съществуващата изолация създава пречки на правителството за вътрешноикономическо стабилизиране и вътрешнополитическо укрепване.¹⁹⁰ То се отнася с подозрение към ВТРО, която е имала подкрепата на земеделското управление. Запазването на организацията не влиза напълно в сметките и на военните, които чрез прибиране на оръжието от населението и разгромяване на нелегалните организации се стремят да наложат сигурен контрол върху всички части на страната.

Превратът заварва ръководителя на ВТРО Т. Николов в София. Той използва случая, за да проучи политическото положение и да се ориентира върху „новата насока, която трябваше да се даде на революционното дело в Западна Тракия“¹⁹¹. За целта той се допитва до новите фактори, които превратът поставя начело на държавата, и до интелектуалните ръководители на ВТРО.¹⁹² Главният войвода търси среща с министъра на войната полк. Иван Вълков. Последният не го приема лично, но заповядва на бившия началник-щаб на армията полк. Давидов да се срещне с него и да го изслуша. От продължителния разговор Т. Николов разбира, че „изричното и категорично решение на новата власт е да се преустанови революционната дейност в Западна Тракия“¹⁹³. Наредено му е да пристъпи незабавно към обезоръжаване на четите, които оперират в областта, а оръжието да се прибере и предаде на военните власти. За изпълнение на това решение Т. Николов се отправя за граничната зона. Той е придружен от секретаря на Централния комитет К. Митев и от Фуад бей, който представлява турския елемент в организацията.¹⁹⁴ В гр. Кърджали те се срещат с началника на IV пограничен военен сектор полк. Шишков, с когото уговарят подробностите по обезоръжаването и прибирането на оръжието.¹⁹⁵ Изпълнението на изработения план започва на 1 юли 1923 г. До 11 юли са обезоръжени пунктовете на организацията в Момчилградска и Ивайловградска околия. Събраното оръжие се предава при опис на военните органи в Кърджали и в Крумовград.¹⁹⁶ Част от оръжието е върнато на заставите, откъдето е получено по-рано. В Бекташларския пункт остават 18 въоръжени четника под воеводството на Димо Бояджиев. Те охраняват складовете на организацията в пункта до окончателното му ликвидиране.¹⁹⁷

По нареждане на главния войвода въоръжените сили на организацията оказват помощ на военните власти и на местните общини в борбата им с разбойнически гръцки чети. В разпореждане на военните власти са изпратени на 28 юни 8 въоръжени лица. На 30 с. м. в разпореждане на военните власти са изпратени други 18 въоръжени членове на ВТРО. Общинските власти в

¹⁹⁰ М. К у м а н о в. Българо-гръцки отношения (юни 1923 — януари 1926 г.). България и европейските страни през XIX — XX в. — В: В чест на проф. Т. Влахов. С., 1977, с. 221.

¹⁹¹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 11.

¹⁹² Тук се имат пред вид ВИК на д-во „Тракия“.

¹⁹³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 12.

¹⁹⁴ Пак там.

¹⁹⁵ Пак там.

¹⁹⁶ Пак там, л. 5, 13.

¹⁹⁷ Пак там, л. 1.

с. Мишевско¹⁹⁸, Ардинска околия¹⁹⁹, получават от организацията 4 пушки и др.²⁰⁰

Ръководителите на ВТРО запазват местната селска милиция с цел да защитават населението от гръцки чети, които преминават границата. На 5 юли Т. Николов и секретарят К. Митев издават пълномощно на войводите Р. Каракачанов и Ст. Запъртов. С него последните се упълномощават да организират „милиционна служба по цялата гранична зона и в пълно съдействие на военните власти, в тяхно подчинение и разпореждане, по нареждане на военните всички четници и деятели да преследват разбойниците, които биха се явили откъдето и да било“²⁰¹. Т. Николов дава най-строги разпореждания на войводите и четниците да „преустановят всяка четническа дейност и да се предадат на мирен труд“²⁰². На тези от тях, които се настаняват на местожителство край границата, внушава да бъдат „в пълна услуга на нашите военни власти, когато ще трябва да се предприемат действия срещу чети, политически или разбойнически, които биха нахлули от гръцка в наша територия“²⁰³.

По въпроса за обезоръжаването и разтурянето на ВТРО в ръководството ѝ липсва единство. Една част от войводите начело с Д. Маджаров отказват категорично да предадат оръжието си. Самият Маджаров запазва у себе си 22 пушки „Манлихер“ и 34 затвора.²⁰⁴ Известно количество пушки остават и в Д. Николов.²⁰⁵

На решението да се предаде оръжието се противопоставят най-решително и войводите Д. Николов, Г. Арнаулов и Ив. Максимов, които продължават да действуват в Западна Тракия със своите чети вече нелегално. Поради това те са обявени от деветоюнското превратаджийско правителство за разбойници.

Противоречията в ръководството на организацията произтичат главно от различното отношение на ръководните ѝ дейци към правителството на Ал. Цанков. Една част от тях запазват оръжието, а част от четите и бойните групи продължават да действуват в нелегалност. По този начин и след преврата ВТРО не е ликвидирана напълно. В района на Хасковски окръг тя се запазва почти изцяло.

На 17 септември 1923 г. Д. Маджаров и К. Георгиев свикват организационен конгрес в Хасково с цел да се изяснят по-нататъшните задачи на организацията при създамата се обстановка.

Докато на конгреса в с. Химитли през 1920 г. и на съвещанието в Пловдив през 1922 г. участвуват само отделни дейци, неупълномощени от никого, то в Хасково се събират над 40 души представители на почти всички български села от Западна Тракия, които действуват от името на селяните си.²⁰⁶ От изтъкнатите ръководители на организацията тук са Д. Маджаров, К. Георгиев, Д. Янков, К. Митев, Д. Николов, Т. Хвойнов, Г. Калоянов и др.²⁰⁷

¹⁹⁸ Тогава Кючук-виран.

¹⁹⁹ Тогава Егридеренска.

²⁰⁰ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 2, л. 2.

²⁰¹ Пак там, л. 7.

²⁰² Пак там, л. 5.

²⁰³ Пак там, л. 6.

²⁰⁴ Пак там, л. 9.

²⁰⁵ Пак там, а. е. 4, л. 5.

²⁰⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени за тракийското революционно движение (автономисти) от 1919—1925 г., л. 4.

²⁰⁷ Пак там.

Конгресът се провежда в къщата на В. п. Димчев. По предложение на Д. Маджаров за председател е избран старият войвода Лазо Лазов. Той от своя страна отстъпва ръководството на Д. Янков. Основния доклад за дейността на ВТРО през 1922—1923 г. изнася К. Георгиев. След обстоятелни разисквания, продължили два дни, се вземат решения по два основни въпроса:

1. Новото ръководство да подготви бази, кадри и средства, за да може организацията да развива ефикасна бойна дейност в удобни моменти.

2. Управителното тяло да поиска отчет от Т. Николов главно за материалната част от дейността му.²⁰⁸

На конгреса се избира Централно управително тяло в състав: Д. Маджаров, К. Георгиев, П. п. Трендафилов, В. п. Димчев и Д. Николов. Тия дейци имат силно влияние сред офицерите в Хасковския гарнизон, чийто представител в Централното управително тяло е кап. Димчев.²⁰⁹ След конгреса този орган назначава ръководителите на райони. Организирането на Ардинския район, който се смята за най-важен, се възлага на стария и опитен войвода Димчо Николов. За негов помощник е определен Ив. Максимов. За Свиленградско Д. Маджаров определя Михаил Дрочев, Буен и невъздържан младеж, който скоро влиза в конфликт с градските власти и е отстранен като неудобен. В Пашмаклийско работи Димитър Левов със съдействието на Т. Хвойнов и П. Мутафов.²¹⁰

На конгреса не присъствуват част от дейците на организацията, които подкрепят главния войвода Т. Николов. Така се стига до задълбочаване на различията, които съществуват от по-рано. Оформя се разцепление на ВТРО, което заплашва, по примера на ВМРО, да се превърне в междусобна унищожителна борба.

На конгреса в Хасково войводата Г. Арнаудов се противопоставя на П. п. Трендафилов, защото бил известно време началник на обществената безопасност в Хасково. Арнаудов напуска демонстративно, като заявява, че „полицаи от Цанковото правителство не могат да бъдат членове на революционното тракийско движение“²¹¹. По този повод управителното тяло излиза с обвинение против него, че имал връзки с „левичарските“ групи на Г. Янчев и М. Ганев.²¹² Арнаудов от своя страна нарича новото ръководство заговорническо и скъсва всякакви връзки с него. Той започва нелегална работа сред тракийските бежанци в района на Пловдив, Асеновград и Смолян. Негови най-близки помощници са Б. Тороманов, Дяко Дъбов, Димитър Дъбов, В. Чорбанчев и Ат. Даскала — всички от Асеновград.²¹³ През 1924 г. съвместно със секретаря си Тороманов Арнаудов се обръща с изложение до ръководителя на ВМРО Тодор Александров и иска среща. Последният изпраща в Пловдив своя войвода Мишо Шкартов, където Арнаудов разговаря с него, а след това сам заминава за София. Поради убийството на Т. Александров, извършено на 31 август 1924 г., срещата между двамата не се осъществява.²¹⁴

Следователно чрез неразтурената част от организацията се оформят две течения. Съществува опасност от появата и на трето, начело с Т. Николов. В ръководството на левицата стоят Г. Арнаудов, Ив. Максимов и техните

²⁰⁸ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени за тракийското революционно движение (автономисти) от 1919—1925 г., л. 5.

²⁰⁹ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 5; Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 4—5.

²¹⁰ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 6. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 7.

²¹¹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, а. е. 1, л. 10.

²¹² Д. Мишев. Четническото движение в България 1924—1925 г. С., 1964, с. 65—66.

²¹³ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 11.

²¹⁴ Пак там.

последователи. Те се обявяват против правителството на Цанков и търсят сътрудничеството на левите партии в страната и крилото на Т. Александров от ВМРО.²¹⁵

Крилото под ръководството на Д. Маджаров и К. Георгиев, което изцяло доминира в организацията, в писмо до един от ръководителите на демократическата партия — Григор Василев, поставя пред себе си няколко основни задачи: 1. Да държи стегнато тракийската емиграция, като поддържа в нея духа на бодрост и идеала да не се забравя родината. 2. Да не позволи на цялата тази емиграция да „кривне вляво“, като се запази от крайно левите течения в страната, за които при мизерното положение на бежанците има най-благоприятна почва. 3. Да предпазва бежанското население от разбойници, контрабандисти и др. 4. Да предпазва същото от ограбване от страна на недобросъвестното и корумпирано чиновничество, от разни гешефтери, тютюневи комисионери и др., които безмилостно и под разни форми ограбват и без това оголялото население.²¹⁶ Това е една своеобразна програма, която показва противоречиви стремежи. От една страна е страхът от олевяване на бежанската маса, а от друга — решимостта за борба с корумпираната власт.

В началото на 1924 г. се активизират бившият главен войвода Т. Николов и неговите най-близки съратници. Те си поставят за задача да възстановят напълно организацията и единството в нея. За целта провеждат в началото на март 1924 г. нелегално нов конгрес на ВТРО в Пловдив. Откриването му става на 2 март в помещението на културно-благотворително дружество „Тракия“ от най-стария войвода Т. Хвойнов. На конгреса присъствуват голяма част от войводите, които действуват в Западна Тракия до официалното разтуряне на организацията. Това са главният войвода Т. Николов, Т. Хвойнов, Хр. Локудов, Хр. Павлов, М. Алекомарев, Т. Стоенчев, К. Ненчев, К. Митев, Ст. Терзиев, Г. Лютов, П. Боровски, А. Лазаров и Д. Янков. Последните двама са представени в конгреса от пълномощници.²¹⁷ В работата на конгреса в Пловдив вземат участие още 24 активни дейци на ВТРО, от които 11 души чрез пълномощници.²¹⁸ Общият брой на делегатите достига 37, като 24 присъствуват лично, а 13 изпращат свои пълномощници. От войводите отсъствуват Д. Маджаров, Д. Николов, П. Чернев, Р. Каракачанов, Ст. Запъртов. Последните двама са задържани от полицията в Хасково на път за конгреса. Ръководителите на левицата Ив. Максимов и Г. Арнаудов не са поканени на конгреса. От активните дейци не са представени на конгреса К. Георгиев, П. п. Трендафилов, Я. Попов, Л. Манев и Сп. Добрев. Общият брой на отсъстващите делегати е 10. Следователно главният войвода Т. Николов съумява да си осигури необходимите му по чл. 53 на устава 2/3 от предвидените делегати.²¹⁹ Независимо от това се срещат големи затруднения, тъй като не присъствуват главните ръководители на Хасковския клон на организацията в лицето на Д. Маджаров и К. Георгиев. Опит за споразумение с левицата изобщо не се прави.

След изслушване на отчета на Централния комитет, изнесен от неговия секретар К. Митев, делегатите разискват въпроса за бъдещето на организа-

²¹⁵ Явно това сближение е под влиянието на преговорите, които по това време се водят между БКП и крилото на Т. Александров.

²¹⁶ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 2.

²¹⁷ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. с. 4, л. 1. Протокол на I редовен общ конгрес на ВТРО в Пловдив, 2. III. 1924.

²¹⁸ Пак там, л. 2.

²¹⁹ По право в работата на конгреса участвуват всички войводи.

цията и за взаимоотношенията ѝ с ВМРО и Турската тракийска революционна организация. Т. Николов прави изложение за състоянието на организацията и отбелязва опасността, която произтича от разцеплението в нея. Отхвърля обвиненията на К. Георгиев и Д. Маджаров за злоупотреба с парични средства и настоява конгресът да ги призове, за да се обосноват. Изказалите се делегати Д. Кудев, Я. Караколев, К. Митев, Д. Левов и др. проявяват силно желание за запазване на единдействието в организацията и за разбирателство с Маджаров и Георгиев.²²⁰ От друга страна, старият тракийски войвода А. Диамандиев предлага в случай, че не се постигне разбирателство, „към виновните да се приложат революционни средства — жестоки наказания“²²¹. Д. Дяков, който е един от ръководителите на ВИК на дружество „Тракия“, отбелязва, че разколът влияел пагубно върху културно-просветните тракийски дружества. Според него „губи се нишката за обединението“, а младежта се отдава на зловредно партизанство.²²²

Конгресът заема становище, че в отношенията с Турската тракийска революционна организация не трябва да се изпуска пред вид възвръщането на бежанците по родните им места. Те трябвало да влязат във владение на своята собственост, на политическите си и духовните свободи. По отношение на Турция се предлага да се помисли и да се изработи „добре прецизирана и оформена политика“²²³. Някои от делегатите настояват да се влезе в съюз и да се почерпят поуки от формата на организация на ВМРО.²²⁴

Конгресът приема, че ВТРО е „единна и самостоятелна организация, която има за цел свободата на Тракия в нейните географически граници“²²⁵. В рамките на тая си дейност тя може да влиза в разбирателство със сродните на нея организации. Дават се големи права на Централното управление да вземе „всички необходими мерки за туряне в ред дисциплината в организацията“²²⁶. Същото се овластява с най-големи права за споразумение с ръководителите на организацията в Хасковски окръг.

В последното заседание, проведено на 4 март 1924 г., е избрано ново управително тяло на 7 действителни и 2 запасни членове. За действителни членове са избрани и провъзгласени Д. Янков, Т. Николов, Д. Левов, Д. Кудев, К. Митев, Г. Гулев и д-р Мутафов, а за запасни — Т. Хвойнов и А. Диамандиев. Последният е освободен по негова молба, понеже е държавен чиновник. На негово място се издига Г. Лютов.²²⁷

Пловдивският конгрес се провежда в много неблагоприятна за ВТРО обстановка. Положението в Тракия е стабилизирано в резултат на решенията на великите сили в Лозана. Областта се поделя между Турция и Гърция и по този начин се постига помирение между тях. В България правителството на Ал. Цанков преследва дейците на организацията и се стреми към нейното окончателно ликвидирание. За постепенното отслабване силата на ВТРО допринася и разединението в редовете ѝ. Липсва перспектива за близко разрешение на тракийския въпрос, което довежда до оттеглянето на една част от дейците от въоръжената борба и отдаването им на грижи за облекчаване

²²⁰ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 4, л. 3.

²²¹ Пак там, л. 8.

²²² Пак там.

²²³ Пак там.

²²⁴ Пак там.

²²⁵ Пак там. Очевидно тук отново се обръща внимание на обстоятелството, че автономията трябва да бъде не само на Западна, но и на Източна Тракия.

²²⁶ Пак там, л. 9.

²²⁷ Пак там.

на нерадостната съдба на техните семейства. Те вливат усилията си главно в легалната дейност на тракийската организация, която е насочена към защитата на непосредствените интереси на бежанците от Тракия.

Веднага след конгреса членовете на Управителното тяло заминават за околиците по южната граница. Задачата им е да възстановят мрежата от местни комитети и да се опитат да преодолеят противоречията с Централното управително тяло, избрано на конгреса в Хасково. Полицията научава своевременно за тия им намерения и взема бързи мерки. Окръжният управител в Хасково Киртиков заповядва на околийските началници да ги издирят и арестуват. Той нарежда: „Да не се позволява образуването на каквито и да е нелегални организации под каквото и да е прикритие.“²²⁸ Полицията бързо открива и арестува Т. Николов. Наредено е той да бъде интерниран в гр. Никопол.²²⁹ В Северна България са интернирани и други войводи. Стайко Запъртов например е изпратен в Свищов.²³⁰ Много от активните дейци са поставени под полицейски надзор. Ударът на полицията се нанася през втората половина на март 1924 г. и успява да предотврати реорганизирането на ВТРО. Не е засегнат нейният хасковски клон, който продължава да действа.

ВТРО получава пълната подкрепа на ВИК и дружество „Тракия“, чийто председател става членът на нейното ЦУТ К. Георгиев. Много важно е и обстоятелството, че част от граничните офицери сътрудничат на четите, като ги снабдяват с оръжие и боеприпаси. Началникът на 2/11 граничен подучастък кап. К. Попов предава на организацията 20 бойни пушки и 12 пистолета с необходимото количество боеприпаси.²³¹ От друга страна, войводата Ив. Максимов изпраща редовно групи от по 3—4 свои четници, които се въоръжават от К. Попов и вършат системно разузнаване на гръцките войски в Западна Тракия.²³² Пълно съдействие на четите на ВТРО оказва и началникът на 2-ри пограничен участък майор Колев.

В началото на 1925 г. се създава опасност за разрыв между военните и нелегалната Тракийска организация. От щаба на сектора в гр. Кърджали се получава поверителна писмена заповед, с която се нарежда да се преследват и обезоръжават хората на ВТРО и да не се допускат в граничната зона. Изисква се в случай на съпротива да се действа с оръжие.²³³ Възникналата опасност е отстранена само след енергичната намеса на ВИК в София.

От началото на 1925 г. гръцкото правителство засилва охраната на границата с България, което прави много трудно преминаването на четите. Те остават в бездействие в страната, като цялата им издръжка пада в тежест на населението от Кърджалийско и Хасковско.²³⁴ За по-лесно изхранване част от четите се разформировават, като отделните четници заедно с оръжието си се разквартируват в различни села и там остават на прехрана.

През пролетта и лятото на 1925 г. властта прави нов опит да премахне четите. Окръжният управител в Кърджали Кръстев се среща с членовете на Висшия съвет на тракийските братства и депутати в Народното събрание

²²⁸ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 3, л. 39.

²²⁹ Пак там, л. 40.

²³⁰ Пак там, Ст. Запъртов. Спомени, л. 13.

²³¹ Архив на ТНИ, арх. № 8, а. е. 1, л. 11. Спомени за службата на гръцката граница на бившия началник на 2/11 пограничен участък капитан Константин Йорданов Попов от юли 1923 до юни 1925 г. в с. Чукур, Кошукавашка околия, 4 април 1962 г.

²³² Пак там, л. 12.

²³³ Пак там, л. 14.

²³⁴ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 2.

Каишев и Янев. Той настоява да се обезоръжат четниците и получава съгласието им.²³⁵ На 25 август около височините на с. Маджарово²³⁶, Кърджалийско, се провежда конгрес, на който присъствуват около 100 души тракийци. Тук са и няколко офицери от Хасковския гарнизон начело с кап. Димчев. Обсъжда се въпросът за ликвидирането на четите. Въпреки положителното отношение на част от делегатите Д. Маджаров застава на противно становище и успява да прокара решение шото и за в бъдеще те да останат да съществува.²³⁷ На конгреса се избира Изпълнителен комитет от П. п. Трендафилов и Д. Маджаров. За задграничен представител в България е определен К. Георгиев.²³⁸ Освен изпълнителния комитет във всяко село на Кърджалийски и Хасковски окръг остават по един или двама представители на нелегалната организация. Те са неизменни членове на ръководните тела на тракийските благотворителни братства.

Настъпилите трагични събития през април 1925 г. довеждат до масова разправа с прогресивните сили в страната. Засегната е и левицата във Вътрешната тракийска революционна организация. През зимата на същата година в Плевдив загива Г. Арнаудов.²³⁹ По същото време пак в този град е убит от полицията на Ликоманов Бл. Тороманов.²⁴⁰ Независимо от тежките удари въоръжени групи на левицата продължават да действуват още известно време в Свиленградска и Харманлийска околия.²⁴¹

ВТРО преживява тежки дни не само поради преследването ѝ от страна на властта, но и вследствие появата на нови конфликти в нейните редове, които довеждат до трагични резултати. Още през 1924 г. напуска организацията един от най-авторитетните и опитни ръководители — Димо Николов.²⁴² В началото на 1925 г. се получава разрыв между войводата Ив. Максимов и груповия началник Краю Бончев. Жертва на междуособиците става Максимов, който е убит през август с. г.²⁴³

В края на 1925 г. избухва остър конфликт между властите и ВТРО. Последната се опитва и успява да се наложи като важен фактор при решаването на почти всички важни въпроси в Хасковски, Мъстанлийски и Кърджалийски окръг. ВТРО се противопоставя решително на комисионерите, които ограбват населението, занимаващо се главно с производството на тютюн. Тя ги заплашва със силата на оръжието, след като се убеждава, че „представителите

²³⁵ ЦДИА, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 3.

²³⁶ Тогава с. Ятаджик.

²³⁷ ЦДИА, ф. 267, оп. 1, а. е. 16, л. 3.

²³⁸ Пак там.

²³⁹ ОДА — Хасково, ф. 656 к, оп. 1, а. е. 1, л. 11.

²⁴⁰ До убийството му той е ръководител на Военната организация на БКП в гр. Асеновград. Вж. Ц. Драгойчева. Повеля на дълга. С., 1972, с. 303.

²⁴¹ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 35, л. 87—88.

²⁴² След преврата на 9 юни 1923 г. Д. Николов е преследван от властите и преминава в нелегалност. Организира чета от антифашисти, с която напада полицейските участъци в Ивайловград и с. Гугутка, и освобождава задържаните земеделци. По време на Септемврийското въстание 1923 г. в Ивайловград са задържани 30—40 комунисти и земеделци. Д. Николов предупреждава военните и полицейските власти, че ако не ги освободят, ще нападне града. Заплахата подействува и арестантите са освободени.

През 1932 г. Д. Николов е включен в листата на Българската работническа партия като неин кандидат в общинските избори. След победата на социалистическата революция у нас той е награден с орден „9 септември 1944 г.“ и му се отпуска народна пенсия (вж. Архив на ТНИ, арх. к. № 29, а. е. 14. В. Пулев. Кратки бележки за Димо Николов).

²⁴³ Според Ст. Попов убийството на Ив. Максимов става със знанието и съгласието на ЦУТ на ВТРО.

на властта не могат или не желаят да му помогнат²⁴⁴. Ръководителите на нелегалната Тракийска организация заявяват, че не могат да оставят „това измъчено и неведущо население, което едва изкарва прехраната си, да бъде ограбвано по най-безбожен начин от комисионери и недоброръководни търговци и чиновници“²⁴⁵. Те настояват властта да уреди със закон отношенията между тютюнопроизводителите, които в основната си част са бежанци от Тракия, и търговците на тютюн. По даден мандат от конгреса Изпълнителният комитет на организацията налага и събира от населението за всеки продаден килограм тютюн по няколко лева. Ст. Попов прави обиколка по селата по поръчение на ЦУТ. Той успява да събере около 1 500 000 лв. Стях се изплащат 380 000 лв. стари задължения на ВТРО. Други 360 000 лв. са изразходвани за издръжката на четите през 1925 г. Около 788 000 лв. Ст. Попов предава на ръководителя на организацията Д. Маджаров.²⁴⁶ Фактите сочат, че данъкът върху тютюна се превръща в основен източник на средства за съществуването и дейността на революционното движение на тракийските българи. През декември 1925 г. комитетът решава този данък да се взема направо от тютюневите фирми в Хасковто, Кърджали и Пловдив. За целта назначава свой специален представител, който да води преговорите. Първоначално се иска по 3 лв. на кг. Фирмите не приемат тия условия и се постига договореност за 1 лв. Някои от тях са принудени да авансират по 50—100 000 лв.²⁴⁷ Две-три фирми не се съгласяват да плащат този данък. Последват ги и други. Чрез своите органи по селата Изпълнителният комитет забранява на населението да продава тютюн на тия фирми. Пристъпва се и към репресивни мерки. Най-напред се забранява на комисионерите да закупуват тютюн. В случаите, когато и това не помага, чрез оръжие се отнемат от фирмите документите, които им разрешават да водят търговските операции. Не са редки случаите на затваряне на складове или разтоварване на натоварени с тютюн коли. Отношенията на ВТРО с тютюневите фирми се изострят особено много през пролетта на 1926 г. За да сломи упорството им, Изпълнителният комитет събира голяма чета от 80 души и в началото на май я съсредоточава край с. Маджарово.²⁴⁸ Местните власти не са в състояние да се справят с положението. От Дирекцията на полицията в Софил е изпратен в Кърджали полицейският следовател Дончев с екип от съгрудници. Той прави щателно разследване и стига до извода, че „в Кърджалийско засега организирана българска държавна власт не съществува, а господствува властта на Тракийската вътрешна революционна организация“²⁴⁹. Особено много полицията се разтревожава от факта, констатиран от следователя, че от „Хасковски и Кърджалийски окръг всички комунисти, като някои от тях амнистирани, масово са навлезли в Тракийската организация, в която се проявяват като организатори и фактори“²⁵⁰. Дончев е принуден да признае, че организацията е пунала дълбоки корени сред бежанците и е проникнала в административния и дори в полицейския апарат.²⁵¹

²⁴⁴ ЦДИА, ф. 135, оп. 1, а. е. 69, л. 2. Писмо па Д. Маджаров и П. п. Трендафилов до Гр. Василев, 1926 г.

²⁴⁵ Пак там.

²⁴⁶ Архив на ТНИ, л. ф. № 27, а. е. 15. Ст. Попов. Спомени . . . , л. 7.

²⁴⁷ Пак там, ф. 264, оп. 1, а. е. 18, л. 4.

²⁴⁸ Пак там, л. 5.

²⁴⁹ Пак там, л. 7.

²⁵⁰ Пак там, л. 8.

²⁵¹ Пак там.

ВТРО създава големи затруднения на правителството от външнополитически характер. Освен Гърция остро се противопоставя на нейното съществуване вече и Турция. Правителството на А. Ляпчев се стреми към по-стабилни отношения със съседните държави, които да му развържат ръцете за получаване на заем за настаняване на бежанците. През лятото на 1926 г. властта провежда нова акция по събиране на оръжието на организацията. Най-чувствителни удари полицията нанася в Ивайловградска²⁵² и Харманлийска околия. Тук тя успява да разстрои по-голямата част от бойните групи и да прибере оръжието им. Най-отговорните ръководители на ВТРО Д. Маджаров, П. п. Трендафилов, К. Георгиев и Р. Славов се опитват чрез споразумение с властта да запазят онова, което е възможно. По поръчение на Централния комитет последните двама се срещат през юни с Григор Василев, който приема да им посредничи. Независимо от неговото лично благоразположение успех не се постига.²⁵³ С цел да избегне пълния разгром организацията преустройва своите редове. Създава се Комитет за спасението на Тракия, който запазва нелегалния характер на движението, но му придава една по-друга насоченост. Изоставя се идеята за автономия на Тракия. Възприема се линия на борба за непосредственото ѝ присъединяване към България.

* * *

Вътрешната тракийска революционна организация преминава през четири етапа, които отбелязват най-съществените моменти в нейното организационно и идейно развитие.

Първият обхваща времето от пролетта и лятото на 1920 г. Той е сравнително кратък, но изключително наситен със събития. Това е време на появата на въоръжената съпротива в Източна и Западна Тракия срещу гръцката окупация. През този етап се полагат основите на българо-турското единодействие срещу гръцките аспирации, което намира израз в създаването на съвместно революционно правителство в Западна Тракия. Утвърждава се идеята за автономия на областта. Народната милиция води многобройни и кръвопролитни боеве.

Вторият етап започва от края на лятото на 1920 г. и обхваща почти две години. Не се отличава с активни действия на четите. Затишието по фронтовете на Гръцко-турската война се използва за организационното укрепване на ВТРО. Проявената пасивност се дължи на желанието на ръководителите на движението да изчакат по-благоприятен момент, който идва с гръцкия разгром в Мала Азия в края на лятото на 1922 г.

Третият етап бележи връх в дейността на ВТРО. Той обхваща времето от октомври-ноември 1922 г. до официалното разтуряне на организацията през юли 1923 г. от правителството на Ал. Цанков. Именно сега се разгръща мощно въстаническо движение в Западна Тракия, което разтърсва гръцкия окупационен режим. Част от областта в края на 1922 г. и началото на 1923 г. се намира в ръцете на въстаническите отряди. Гърция изпада в критично положение и не е в състояние да окаже ефикасна съпротива. ВТРО получава морална и материална подкрепа от правителството на Ал. Стамболийски. Взаимните им усилия имат за цел да наложат на конференцията в Лозана да признае българските интереси и да образува от Тракия една автономна област. Българо-турското сътрудничество срещу гърците придобива по-

²⁵² НБКМ — БИА, ф. 641, а. е. 32, л. 95.

²⁵³ ОДА — Хасково, ф. 64 к, оп. 1, а. е. 35, л. 87—88.

организиран характер със създаването на Българо-турска вътрешна тракийска революционна организация, ръководеща роля в която играят българите. През пролетта на 1923 г. българското правителство забранява преминаването на чети през границата в Гърция. Почти по същото време част от турските представители напускат организацията по нареждане на Кемал Ататюрк. Всичко това се отразява сериозно върху силата и по-нататъшната дейност на организацията.

Четвъртият и последен етап в развитието на ВТРО обхваща 1923—1926 г. Началото му се поставя с официалното обезоръжаване и разтуряне на четите от правителството на Ал. Цанков. Част от войводите се противопоставят на тези мерки и запазват оръжието си. Те продължават да действуват в Западна Тракия, но вече при много по-трудни условия. Областта е препълнена с гръцки бежанци от Мала Азия и Източна Тракия. Българският етнически елемент е унищожен или прогонен в България. Доминираща роля във ВТРО през този етап играе Хасковският клон начело с Д. Маджаров и К. Георгиев, който единствен просъществува през 1925 и 1926 г. Опитът на главния войвода Т. Николов да възстанови влиянието си в организацията през 1924 г. не успява поради намесата на полицията. Оформилата се левица в организацията е силно разстроена и фактически ликвидирана след ударите, които получава през 1925 г. с убийството на нейните ръководители Г. Арнаудов, Ив. Максимов и др.

Акции в Западна Тракия през 1925—1926 г. се провеждат съвсем рядко. Условието вече са крайно неблагоприятни за водене на въоръжена борба в областта. Четите се съсредоточават в околните по границата с Гърция. Тук те защитават измъченото население — предимно бежанско, от корумпираните местни органи на властта и тютюневите фирми, които ограбват неговия труд. Тази позиция на Вътрешната тракийска революционна организация се обяснява и с това, че в нейните редове навлизат много членове на Българската комунистическа партия.

ВТРО съсредоточава своите усилия главно в нелегалната въоръжена борба, докато политическата дейност е в ръцете на легалната организация на тракийските бежанци в България — дружество „Тракия“. Четите се организират и ръководят от стари дейци на ВМРО като Т. Николов, Д. Николов, Д. Маджаров, Ст. Терзиев и др. Те познават отлично условията в Западна Тракия, имат широки връзки с населението още от периода около и главно след Илинденско-Преображенското въстание. Всичко това е безспорно важен фактор за бързото и масово разгръщане на четническите акции.

ВТРО и нейната дейност са само елемент, част от общото българско националноосвободително движение след Първата световна война, което изпада в дълбока криза в резултат на трагичните за нашия народ решения на мирните договори. Подобно на тракийските българи въоръжена борба водят и българите от Македония и Добруджа.

DIE INNERTHRAKISCHE REVOLUTIONSORGANISATION IN DEN JAHREN 1920—1926

Staiko Trifonow

(Zusammenfassung)

In unserer Geschichtsschreibung fehlen Untersuchungen über die bulgarische nationale Bewegung in thrakien nach dem I. Weltkrieg. Der Autor der vorliegenden Arbeit hat sich das Ziel gesetzt, die revolutionäre Bewegung der trakischen Bulgaren in den Jahren zwischen 1920 und 1926 zu beleuchten.

Der Beginn des bewaffneten Kampfes in Trakien fällt in den Monat Mai des Jahres 1920, als griechische Armeeeinheiten den Westteil des Gebietes okkupierten. Hier treffen sie auf energischen Widerstand vereinigter bulgarisch-türkischer bewaffneter Einheiten. Es bildete sich eine revolutionäre bulgarisch-türkische Regierung, die verkündete, dass sie für eine Autonomie thrakiens unter dem Protektorat der Grossmächte kämpfen wird.

Die entscheidendsten und dramatischsten Ereignisse in thrakien entwickelten sich im Herbst und Winter 1922/1923. Die Niederlage Griechenlands in Kleinasien aktivierte die Revolutionäre in Westthrakien zu energischen Handeln. Es bildete sich die bulgarisch-türkische innertrakische Revolutionsorganisation, welche eine Reihe erfolgreicher Aktionen durchführte. In dieser Wirkungsperiode besitzen die Revolutionäre die Unterstützung der Regierung A. Stambolijskis.

Das Ergebnis der Lausanner Konferenz bewirkte das Ausscheiden der türkischen Seite aus der Organisation, da Ostthrakien wieder an die Türkei übergeben wurde. Die revolutionäre Organisation in Bulgarien wurde durch die Regierung A. Zankow aufgelöst, die nach dem Umsturz vom 9. Juni an die Macht kam. Die innertrakische Revolution organisation reorganisierte ihre Rehen und setzte ihre Tätigkeit noch illegal bis zu ihrer entgültigen Zerschlagung durch die Polizei im Jahre 1926 fort.